ISSN: 130-6879

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

JOURNAL OF YUZUNCU YIL UNIVERSITY SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

YIL/YEARE: 2004, SAYI/WOLUME: 7, BAHAR /SPRING 2004

HÜSREV PAŞA VE VAN'DA BULUNAN VAKIFLARI

Yrd. Doç. Dr. Sami AĞAOĞLU
Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
samiagaoglu@mynet.com

ÖZET

1562-1586 tarihleri arasında altı defa Van Beylerbeyliği vazifesinde bulunan Hüsrev Paşa'nın inşa ettirdiği külliye; cami, medrese, dershane, kütüphane, mektep, muallimhane, çifte hamam, şadırvan, çeşme, zaviye, imarethane ve ona bağlı mutfak, kiler, dehliz, ambar, büyük bir ahır, odun deposu, yolcular için bir yemekhane ile Hüsrev Paşa'nın vefatından sonra yaptırılan türbeden, meydana gelmekteydi. Ayrıca şehir surları içerisindeki kervansaray ile çok sayıda dükkân da bu külliyeye dâhildi. Hüsrev Paşa Vakfı bazı köylerin gelirleriyle beraber, iktisadî ve sosyal yönden Van'ın en büyük ve istikrarlı vakfıydı. 1567 yılında kurulan külliye, 1915 yılında Ermeniler tarafından tamamen tahrip edilinceye kadar işlevini sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hüsrev Paşa, Vakıf, Cami, Medrese, Mektep, İmaret, Hamam, Kervansaray.

HUSREV PASHA AND HİS FOUNDATİONS İN VAN

ABSTRACT

The Campus (Kulliye) founded by Husrev Pasha, governors-general between 1562-1586, has been composed of the mosque, the school (madrasa), classroom (darskhana), library, private-school, teachers-room, double-shower, fountain, multi-fountain (shadirvan), dervish-lodge (zawiya), public-kitchen, pantry, corridor, store-room, stable, wooden-stock, dining-hall and stomp, built after Husrev Pasha died besides, caravansary, and many shops were also parts of this campus. Foundation of

Husrev Pasha was the biggest foundation of Van from the social and economic points with its incomes gathered from the villages. The Campus, founded in 1567, maintained its functions until 1915 when Ermanian troops destructed the city.
Key Words: Hüsrev Pahsa, Vaqf, Mosque, Madrasa, Private-school (Maktap), Public-kitchen (Imaratkhana), Hammam, Caravansary.

HÜSREV PAŞA (Damat, Köse)

Hüsrev Paşa'nın hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Osmanlı arşivlerinden elde ettiğimiz belgelere dayalı bilgilerle, Osmanlı devlet adamları hakkında yazılmış olan eserlerdeki bilgiler birbirleriyle çelişmektedir. Sahip olduğumuz sınırlı sayıdaki belgelerden elde edilen veriler, çelişkilere rağmen bize Hüsrev Paşa'nın hayatıyla ilgili ipuçları vermektedir.

Hüsrev Paşa'nın hiçbir kayıtta doğum yeri ve tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Ulaşılan kaynaklardaki verilere göre Paşa'nın eğitimini Enderun-ı Hümayunda tamamladığı görülmektedir. Enderun-ı Hümayun'dan 1553'de Antep Beyi olarak ayrılmış[1] ve bu görevine devam ederken saraya damat olmuştur. Bir süre defterdarlık vazifesinde[2] bulunduktan sonra atandığı Pasin Sancak beyliği sırasında Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid'in takip edilmesi görevinde bulunmuştur[3]. Hüsrev Paşa, Şehzade Bayezıt'ın İran'a sığındığı sırada yani 1560'da İran'a gönderilen ve Şehzade Bayezid'i İran'dan teslim alan heyete de başkanlık yapmıştır[4].

Paşa, Pasin Sancağı beyi iken, Şehzade Bayezid'in takibinde ve elçilik görevinde gösterdiği başarılar nedeniyle, Şehzade Selim'in lalası Mustafa Paşa'nın yerine, 1562 yılında Van Beylerbeyliğine atanmıştır[5]. Eylül 1563 tarihinde Van Beylerbeyliği, görevinden ayrılarak[6], Bağdat Beylerbeyi olmuştur. Ve 1 Mayıs 1566'da tekrar Van Beylerbeyliğine getirilmiştir[7]. 20 Ocak 1573

---

1 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (Yayına Hazırlayan; Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran; Seyit Ali Kahraman), C. II, İstanbul 1996, s.684.
2 *Sicill-i Osmanî*, s.684; Solak-zâde Mehmed Hemdemî Celebi, *Solak-zâde Tarihi*, (Hazırlayan; Dr. Vahid Çabuk), C. II, Ankara 1989, s.288.
3 *Solak-zade*, s.273.
4 Şerafettin Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961, s.151.
5 *Sicill-i Osmânî*, s.684'de Hüsrev Paşa'nın, 1562-1563 tarihinde Diyarbakır valisi olduğu kaydedilmiştir.
6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO), Kepeci Tasnifi, *Ruus Defteri* (*Kepeci Ruus*), No; 218, s.12.
7 BOA. *Maliyeden Müdevver Defter* (MAD), No; 563, s.94.

tarihinde Kıbrıs Beylerbeyliğine tayin edilmiş olmasına rağmen, yerine atanan Ahmet Paşa'nın Van'a gelişinin gecikmesi üzerine vekâleten 1 Ocak 1574 tarihine kadar bu görevde kalmıştır[8]. Van Beylerbeyi olan Ahmet Paşa'nın Ağustos 1576'da azledilmesi üzerine[9], O sırada Basra Beylerbeyi olan Hüsrev Paşa, tekrar Van Beylerbeyliğine atanarak, 8 Aralık 1579 tarihine kadar bu görevde Paşa'nın 1580 tarihinde Erzurum valisi olduğu görülmektedir[10]. 3 Haziran 1581-1585[11] ve Temmuz 1586-Aralık 1586[12] tarihleri arasında iki defa daha Van Beylerbeyliği görevinde bulunduğu arşiv belgelerinden tespit edilen Hüsrev Paşa'nın, Sicil-i Osmanî'de; 1582'de Diyarbakır, 1584'de Halep valisi ve 1587 yılından şehit oldu kayıtlıdır[13]. Hüsrev Paşa, Van Beylerbeyleri arasında çeşitli aralıklarla en uzun süreli bu vazifede bulunan devlet adamıdır[14]. Van Beylerbeyliğinde bu kadar uzun süre kalmasının nedeni, bölgenin şartlarını çok iyi bilmesindendir[15].

Safevilerin Anadolu'daki Kızılbaş ve Kürt ayaklanmalarını kışkırtmaları ve Osmanlı topraklarına karşı tecavüzlerde bulunmaları Osmanlı devleti ile Safeviler arasında uzun süren savaşların çıkmasına neden olmuştur[16]. Bu sebeple Van, bölgenin; dinî, kültürel, siyasî, askerî, sosyal, iktisadî bir merkezi haline gelmiştir. Ayrıca bölgede bulunan bazı Kürt aşiretlerinin değişken tutumları bölgenin önemini bir kat daha artırmıştır. Böyle stratejik bir yeri Hüsrev Paşa fevkalade iyi yönetmiş, Safevilerin bölgedeki faaliyetlerini yakinen takip ederek, İstanbul'u durumdan haberdar etmiştir. İran'a hâkim olan Türkmen aşiretleri aralarındaki ihtilafı zamanında tespit etmiş, ortaya çıkan idarî zaaflardan faydalanmasını bilmiştir. Ayrıca 1576'da İran'da meydana gelen kargaşadan Osmanlı Devletinin en iyi şekilde yararlanması için *Divan-ı Hümayun*'a isabetli raporlar göndermiştir[17]

Bu arada bölgede bulunan aşiretlerle olan diyalogu geliştirerek Os-

---

8 BOA. *Mühimme Defteri* (MD), No; 21, 22/67.
9 BOA. MD. No; 28, 5/10.
10 *Sicill-i Osmanî*, s.684.
11 BOA. MD. No; 53, 194/571.
12 BOA. MD. No; 61, 27/76.
13 *Sicill-i Osmanî*, s.684.
14 Orhan Kılıç, *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997, s.152.
15 Mustafa Oflaz, Rahmi Tekin, "Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa ve Rahva Kervansarayı Vakfiyesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, Van 2000, s.203.
16 Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi,(Sahaif-ül-Ahbar fî Vekayi- ül-a'sar)*, C. II, (Arapça Aslından Türkçeleştiren; İsmail Erünsal), 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s.427-429; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I 1578-1590*, İstanbul 1962, s.7-174; İsmail hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK, Ankara 1983, s.345-350.
17 BOA, MD. No; 7, 124/31; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. II, (Hazırlayan; Bekir .Sıtkı Baykal), Mersin 1992, s.34; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarih Kronolojisi*, C. III, İstanbul, Tarihsiz, s.14.

manlı Devleti ile aşiretler arasındaki ilişkilerin pekişmesine yardımcı olmuştur. Kendi isteği dışında Nahcivan'ın idaresine memur edilen Bitlis Emiri Şeref Han'ın eski görev yeri olan Bitlis'e tekrar iadesi için, III. Murat'a yazdığı arz ve yaptığı aracılık kabul görmüş ve bu sayede Şeref Han eski görevine dönmüştür. Nitekim Şeref Han'ı, 7 Aralık 1578'de Nahcivan'dan, Bitlis'e geçtiği sırada Van'da karşılayıp, ağırlamıştır[18].

Beylerbeyliği sırasında Van'ın imarı hususunda önemli hizmetlerde bulunan Hüsrev Paşa, kendi adıyla kurmuş olduğu vakıflar sayesinde Van'a birçok eser kazandırmıştır. Van Beylerbeyliğinden azledildikten sonra 12 Ocak 1587'de tayin edildiği[19] Diyarbakır Beylerbeyliği sırasında İran'la yapılan harpte şehit olmuştur. Emir vermesini bilen, tedbirli, serhat işlerine vâkıf bir devlet adamı[20] olan Paşa'nın naşı, Van'da kendi yaptırdığı caminin doğu cephesine bitişik türbesine defnedilmiştir. 1915 yılında Van'ı ele geçiren Ermeniler tarafından Hüsrev Paşa'nın defnedildiği lahit açılarak kemikleri dışarı çıkarılmış, türbe ve lahit tahrip edilmiş, içerisine pislikler doldurulmuştur[21].

VAN'DA HÜSREV PAŞA VAKIFLARI

Hüsrev Paşa'nın, Van Beylerbeyliği sırasında kendi adıyla bina ettiği külliyede; Hüsrev Paşa Cami, kuzeyinde on beş hücreli bir medrese (üç hücre daha sonra ilave edilmiştir), bu medreseye ait bir kütüphane ve dershane, yine aynı yerde büyük bir mekteple bu mektebin muallimhanesi bulunmaktaydı. Bunların yanındaki zaviye içerisinde ise; imarethane, ona bağlı mutfak, kiler, dehliz, ambar, büyük bir ahır, odun deposu vardı. Mutfağın yakınında yolcular için bir yemekhane, Hüsrev Paşa Cami son cemaat mahallinin bulunduğu avluda çeşme ve şadırvan mevcuttu. Caminin doğusunda ise, 1587-1588'de yaptırılan Hüsrev Paşa'nın defnedildiği türbe bulunuyordu. Bu vakıf eserlerinin haricinde Hüsrev Paşa tarafından külliyeye gelir getirmesi için, medreseye kuzeyinden bitişik bir çifte hamam ve bir kervansaray da yaptırılmıştı[22].

---

[18] İ. H. Danişmend, *Tarih kronolojisi*, s.36; El-Emir Şeref-Han el-Bitlisî, *Şeref-Nâme*, (Neşreden; Muhammed Ali Avni), Mısır, Tarihsiz, s.456-459; Heyet, *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. II, İstanbul 1959, s.1330.

[19] BOA. MD. No; 62, 5/19.

[20] BOA. MD. No; 62, 167/369; *Sicill-i Osmanî*, s.684.

[21] Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, (Yayına Hazırlayan: Gamze Gayeoğlu), Ankara 1982, s.31.

[22] Sami Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVII. Yüzyıllar -Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2003. s.47-48,58,61,73-74,154,165,182,187,189,193.

Hüsrev Paşa Külliyesi; surlarla çevrili olan eski Van şehrinde sosyal aktivitenin cereyan ettiği, ticaret merkezi durumunda olan Orta Kapı Mahallesindeydi. Orta Kapı Mahallesi ise; Van şehrini iki kuşak halinde çevreleyen surların güneyindeki Orta kapının hemen girişinden başlayarak, Ulu Cami'ye kadar uzanıyordu. Külliyenin batısında Paşa Sarayı, Yeniçeri Kışlası[23] ve Van Beylerbeyi Elmacı Mehmet Paşa'nın kabri vardı[24].

Külliyenin içerisinde bulunan cami ve çifte hamamın yapımıyla ilgili 10 Ekim 1567 tarihli Van Beylerbeyi ve sancak beyine gönderilen hükümde; cami ve hamamın keresteleri ve inşaat malzemelerinin hazırlanmasında yardımcı olunması, işin aksatılmaması ve kimseye hukuka aykırı baskı yapılmaması istenmiştir[25].

Hüsrev Paşa Cami ve külliyesinin mimarı hakkında çeşitli rivayetler vardır. Mimar Sinan tarafından inşa edilen eserlerin yer aldığı "*Tuhfetü'l-Mimarîn*"de, Hüsrev Paşa Cami 72. sırada üzeri çizili olarak kaydedilmiştir. Muhtemelen bu nedenle olsa gerek, Abdullah Kuran, "*Mimar Sinan*" isimli kitabında, külliyeyi Sinan'ın eserleri arasına dâhil etmiştir[26]. Fakat *Tuhfetü'l-Mimarîn*'deki Hüsrev Paşa Caminin, eserin müellifi Saî Çelebi tarafından çizilerek iptal edilmesini görmemezlikten gelmiştir[27]. Bunun yanında Sinan'ın, uzunca süre Van'da kalarak böyle bir cami ve külliye yapımında bulunmadığı hakikatini de araştırmamıştır. Döneme ait arşiv, kaynak ve eserlerden yapılan tetkiklerde Mimar Sinan tarafından Van'a cami ve külliye yapıldığına dair belge veya bilgiye rastlanılmamıştır. Yine de Manisa'daki Muradiye Caminin yapımında olduğu gibi Mimar Sinan tarafından çizilen cami ve külliye planının,

---

23 Topkapı Müzesi Elyazmaları Kataloğu, (TMEK), Evrak No; 9487; Van Şehri'ni ve Kalesi'ni Gösteren Minyatür; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Un Plan Ottoman İnédit De Van Au XVII. Sieclé",*Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981, s.105-106.

24 İbn-i Nuh, *Van Tarihi*, (Hazırlayan: Zeki Tekin), Van 2003, s.62; AnahideTer Mınassıan, Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Editörler; Paul Dumont, Francois Georgeon), (Çeviren; Ali Berktay), İstanbul 1996, s. 3'de külliyenin, Van'ın güneyindeki çarşının yakınındaki Müslüman Mahallesinde olduğu kayıtlıdır.

25 BOA. MD. No; 7, 127/325.

26 Abdullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986. s.257.

27 Abdullah Kuran, "Mimar Sinan İle İlişkili Yapıların Dökümü ve Kısa Bir Değerlendirilmesi", *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, Ankara 21-23 Eylül 1981, Ankara 1989; Saî Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, (Hazırlıyan: Sadık Erdem), İstanbul 1988, s. 27-28'de Sinan'ın diliyle Van Gölü'nün karşı kıyısına geldiğini, burada üç kadırga bina ettiğini ve bu kadırgalara kaptan olduğunu yazmakla beraber,Sinan'ın yaptırdığı cami isimlerinin yer aldığı 33-37'inci sayfalarda ve kitabın hiçbir yerinde Van'daki Hüsrev Paşa Cami ve külliyesinden bahsetmemektedir.

Van'da bulunup da Sinan'ın onayladığı bir inşaat kalfası tarafından uygulanmış olması mümkündür[28]. Böylece 1557 yılında Van'da şehir mimarı olarak görev yapan Selman'ın, böyle bir planı uygulaması muhtemeldir[29].

1915'li yıllara kadar hizmet veren külliye, Ermeni çetelerinin Van şehrini ateşe vermesi sonucu dört günden fazla devam eden yangında, diğer tarihi eserlerle beraber yanmıştır[30]. Bunun yanında Hüsrev Paşa Medresesi'nin duvar kaplamasında kullanılan taşlar sökülerek, caminin son cemaat mahallindeki revaklar ve sütunları yıkılarak tahrip edilmiştir[31].

EĞİTİM MÜESSESELERİ

A- HÜSREV PAŞA (HÜSREVİYE) MEDRESESİ

Hüsrev Paşa; ilim ve ilim erbabını tazim etmek için caminin avlusuna nizam ve intizam ile on iki hücresi bulunan bir medrese ve bir dershane yaptırdığını belirtir[32]. Medrese, Hüsrev Paşa Caminin kuzeyindeki avluyu U biçiminde saracak şekilde, klasik Osmanlı medreselerinin şemasına uygun olarak inşa edilmiştir. Köşe hücreleri daha büyük olan medresenin zamanla oda sayısı arttırılarak on beşe çıkarılmıştır. Medresenin dershanesi caminin batısında, minare kaidesiyle son cemaat yerini karşılayacak biçimde hücrelerden daha yüksek ve daha geniş bir şekilde kubbeli olarak yapılmıştır. Medreseye ve cami avlusuna dershane ile batı hücreleri arasından bir kapı ve kuzeyde caminin ana ekseni üzerindeki kemerli bir açıklıktan giriş sağlanmıştır[33]. Her hücrenin revaktan geçilen bir kapısı, dış cepheye açılan ikişer penceresi ve birer dolap nişi bulunmaktadır[34]. Medreseye doğudan ve batıdan giriş vardır. Medresenin doğusunda beş oda, güneybatısında iki başoda yer almaktadır[35]. Medresenin zemini Süleyman Han Camisinde olduğu gibi pişirilmiş tuğla ile dö-

---

28 Semavi Eyice, "Hüsrev Paşa Külliyesi", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, C. XIX, İstanbul 1999, s.50.

29 BOA. MD. No; 2, 2/3.

30 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 85, vesika, 2003; Rafael di Nogalis, *Hilal Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, (Çeviren; Kaymakam Hakkı), İştanbul 1931, s.25, 28; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s.215.

31 Abdüsselâm Uluçam, "1. Dünya Savaşında Mimari Katliama Sahne Olan Bir Kent Van", *Vanlıların Sesi Dergisi*, Van, Mart 1994, s.14.

32 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2; 12 Ramazan 1267 / 12 Temmuz 1851 tarihiyle kayıtlı Hüsrev Paşa'nın vakfiyesidir.

33 Abdüsselâm Uluçam, "Hüsrev Paşa Külliyesi", *Dünyada Van Dergisi*, S. 5, Van 1994, s.13.

34 Ersin Kavaklı, Abdüsselâm Uluçam, "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı-1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı II, 26-30 Mayıs 1997*, Ankara 1997, s.686.

35 Abdüsselâm Uluçam, Ersin Kavaklı, "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı-1999", *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Van 2000, s.14.

şenmiştir[36]. Cami ve medresenin kubbeleri, tavan örtüsü mavi kurşunla kaplanmıştır[37]. 1885 yılında Van'a gelen Jules Laurens tarafından çizilen gravürden ve 1913 yılında Bachmann tarafından çekilen fotoğraflardan anlaşıldığına göre külliye bütün müştemilatlarıyla o günlerde ayaktadır[38].

Evliya Çelebi; Osmanlı Devleti'nin batısında olduğu gibi kâgirden yapılmış hadis okuma yerleri olmamasına rağmen, Van'daki her camide hadis öğrenilmek için bir dersiamın bulunduğunu, Müslim ve Buharî'yi ezberlemiş bilginlerinin çok olduğunu, Hüsrev Paşa ve Ulu Camide ise, birer dârü'l-kurra olduğunu fakat öğrenci sayısının az olmasından dolayı hafızının fazla olmadığını bildirir[39].

1996-1997'de yapılan kazılarda medresenin temelleri ve zemin döşemeleri açığa çıkarılarak, yapının planı, inşa malzemesi, örtü sistemi ve işlevleri hakkında geniş bilgi elde edilmiştir[40]. Fakat her kazının sonunda olduğu gibi buradaki tarihi kalıntılar da, tabiatın tahrip edici etkisine açık bırakılarak, zaman içerisinde tamamen yok olmaya mahkûm edilmiştir.

1- Medrese Görevlileri

a- Müderris

Medreseye atanacak müderrisin; *usûl* ve *furû`a* vâkıf, makûl, meşrû, âlim ve fetva vermeye kâdir, Hanefi mezhebine müntesip, müftü, din adamı, sözünde kararlı, fâzıl, kâmil, ilmi ile âmil, sâlih ve edepli olması gerekmektedir. Ayrıca tedrisatın tatil günlerinde dahi devam etmesi ve müderris ile danişmentlerin dersten önce veya sonra vâkıf için dua etmeleri istenmiştir. Başlangıçta müderrisin günlüğü yirmi beş akçe iken[41], 1571'de artarak elli akçeye çıkmıştır[42].

Hüsrev Paşa Medresesinin müderrisleri tam olarak tespit edilememekle beraber, 1689'da müderris Hamza Efendidir[43]. 1746'da müderris olan Hü-

---

36 Ali Boran, *Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescitleri I*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Van 1997, s.193.

37 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III-IV, v.256/b; İbrahim bin Mehmed eliyle kopye edilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Bağdat No: 305'tedir; H.1132 / M.1719-1720 Tarihlidir.

38 Yazar adı yok, Fotoğraf, *Dünyada Van Dergisi*, S. 12, Van 1998, s.12-13.

39 E. Çelebi, *Seyahatnâme*, III-IV, v.256b.

40 A. Uluçam – E. Kavaklı, "Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı-1999", s.11-40.

41 VGMA. *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.

42 Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA), *Defter* No; 202, v.50/b.

43 İbn-i Nuh, *Van Tarihi*, s.80.

samettin'in yerine Mahmut Efendi gelmiştir[44]. 12 Kasım 1850'de Hüseyin'in oğlu İbrahim Efendi ve onun vefatından sonra, İbrahim'in oğlu Hacı Yusuf Efendi 2 Haziran 1899 tarihinde müderris olmuştur. Onun da vefatıyla oğlu Mehmet Akif Efendi, 23 Mart 1904 tarihinde müderrislik vazifesine getirilmiştir[45].

b- Muîd

Müderrisin yardımcısı olan muîdin, danişmentler arasından seçilmesi ve bu işe layık bir kişi olması özellikle belirtilmiştir. Günlük dört akçe ücret alan muîdi tayin etme yetkisi ise müderrise verilmiştir[46]. 1571'de muîd sayısının iki olduğu ve günlük ücretlerinin ise aynı kaldığı görülür[47]. Medresede son dönem görev yapan muîdlerden Hacı Ömer Efendi 22 Haziran 1903'te bu vazifeye atanmış[48] ve 1909'da muîdlik maaşına zam yapılarak, aylık yüz kuruşa çıkarılmıştır. 7 Kasım 1913 tarihinde muîdlik vazifesi Hafız Osman Efendi'ye verilmiştir[49].

c- Danişment

Medrese talebesi olan danişmentlerde aranılan özellikler; istidatlı, ilim öğrenmeye istekli, temiz karakterli, akıllı, ağırbaşlı olmalarıdır. Vakfiyede, medresenin on bir hücresinden her birine birer tane yerleştirilmek üzere on bir danişmendin seçilerek yerleştirilmesi istenmiştir. Bu talebelerin tatil yapmadan, dersleriyle meşgul olmaları da özellikle belirtilmiştir. Danişmentlerin günlük ücreti iki akçedir[50]. Medresede zamanla hücre sayısıyla beraber talebe sayısı da artarak on beşe çıkmıştır[51]. Daha sonraları, 1848-1852 tarihleri arasında bölgeyi ziyaret eden Mehmet Hurşîd Paşa, Hüsrev Paşa Medresesinde talebe azlığı sebebiyle tedrisatın yetersiz olduğunu belirtmektedir[52]. XIX. Yüzyılın sonlarında ise talebe sayısı beşe düşmüştür[53].

d- Bevvâb

Kısaca medrese kapıcısı olan bevvâbın; edepli, sakin, sâlih ve mütedey-

---

44 VGMA, *Katalog* No: 2270, s.169/75.
45 VGMA, *Katalog* No: 2287, s.8/26.
46 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.
47 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.
48 VGMA, *Katalog* No: 2287; Esas 200, sıra 809.
49 VGMA, *Katalog* No: 2287, s.7/7; Esas 200, Sıra No:1267.
50 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.
51 A. Uluçam, "Hüsrev Paşa Külliyesi", s.13.
52 Mehmet Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, (Çevirim Yazısı: Alâattin Eser), İstanbul 1997, s.235.
53 *Yurt Ansiklopedisi*, "Van", C. XIX, Tarih ve basım yeri yok, s.7557.

yin olması istenmektedir. Ayrıca medresede bevvâb için bir hücre tahsis edilmesi uygun görülmüştür. Bevvâbdan; talebelerin ders zamanında dersle meşgul olmalarını temin için ne gerekiyorsa yapması[54], talebelerin çalışmaları konusunda müderrisin casusu ve talebelerin ise kâbusu olması ve medreseyi görüp gözetmesi istenmiştir. Günlük ücreti ise iki akçedir[55]. 1571'de bir çok görevlinin ücreti yeniden değerlendirilip arttırılırken bevvâbın ücreti aynı kalmıştır[56].

2- Medresenin İhtiyaçlarının Karşılanması

Hüsrev Paşa; vakıf gelirlerinden dörtte birini ihtiyaç oldukça cami, medrese, mektep, dârü'z-ziyâfe, çeşme, suyolları, ev, han, dükkân gibi vakıf mallarının tamir ve onarımına artan kısmının ise diğer tayin edilen yerlere sarf edilmesini istemiştir[57]. Ayrıca medresenin hücrelerinde bulunan hasırların her sene yenilenmesini ve dershane için ihtiyaç oldukça hasır alınmasını, bu hasırların beğenilen, sağlam, özürsüz ve kaliteli olmasına dikkat edilmesini istemiştir.

Bu masrafların haricinde medresede okuyan talebelerin her birine, çorba pişirilen günlerde sabah ve akşam 900 dirhem çorba, pilav pişirilen günlerde 400 dirhem pilav ve 300 dirhem zerde, 80 dirhem yahni, 100 dirhem ağırlığında bir çift ekmek, sofralar için hücre başına ayrıca birer ekmek daha verilmesi vakfiyede belirtilmiştir[58].

B- HÜSREV PAŞA MEKTEP VE MUALLİMHÂNESİ

Külliyenin içerisinde fukaraların çocuklarına Kur'an-ı Kerim öğretilmesi ve "*telkin-i furkân-ı hamid*" için imaretin misafirhanesine bitişik iki evi kapsayan ve gerekli bütün eşyaları bulunan bir mektep ve muallimhâne bina edilmiştir[59].

1- Mektep Görevlileri

a- Muallim

---

54 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2; Ders zamanında dânişmentlerin, dersle meşgul olmaları için onların tenbihle veya işaretle uyarılması, ders sırasında talebelerin ayakkabılarının çalınmaması için korunup, saklanması, böylece talebelerin kayıtsız bir şekilde dersle meşgul olmalarının sağlanması bevvaptan, istenmiştir.

55 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.

56 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.

57 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.

58 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b; Walter Hınz; *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çeviren; Acar Sevim), İstanbul 1990, s.43; Araplar'da, 1Ukiyye = 3.0898 Gram'dır.

59 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.

Muallimin; geçmişi temiz, doğru, emniyetli, sağlam, şeriat ve fıkıh konusunda bilgili, dinin emirlerine sımsıkı bağlı, güzel huylu, iyi karakterli, mükâfatlandırmasını ve cezalandırmasını bilen, hâkim ve yumuşak huylu, güzel Kur'an okuyan, tecvidi iyi bilen, Kur'an'ı okutup, öğretmede mâhir, iş yaptırtabilen, yüce vasıflı ve güzel ahlakıyla öğülen, ayrıca bu sayılan vasıfları huy haline getirmiş, kimseler olması istenmiştir[60]. Bununla beraber muallimin, çocukları terbiye etmesi ve Kur'an-ı Kerim, namazın şartları, Arapçadan sarf (Kelime bilgisi) ve nahiv (Cümle bilgisi) ilmini öğretmesi de gerekmektedir. Muallime günlük beş akçe ücret verilmesi kararlaştırılmıştır[61].

b- Halife

Hüsrev Paşa, muallime yardım edecek ve onunla aynı özelliklere sahip, övülecek vasıfları bulunan, güzel ahlakı ile tanınan, Kur'ân ehli, kusursuz şahsiyetli ve emin bir halifenin görevlendirilmesini ve muallimin vermiş olduğu dersleri çocuklara tekrar anlatmasını istemiştir. Halifeye günlük iki akçe ücret verilmesi kararlaştırılmıştır[62].

c- Talebeler

Hüsrev Paşa Mektebinde eğitim gören talebelere bayramlarda üçer akçe, yetim çocuklara altışar akçe, bayramlık verilmesi, Ramazan ayının sonunda mektepteki fakir ve yetim olan çocuklara takke, ayakkabı, gömlek ve kaftan alınması istenmiştir[63].

Kış günlerinde çocukların soğuktan korunması için vakfın gelirlerinden mektebe iki günde bir çeki odunun alınması ve her sene Reğaib gecesinde, Şaban ayının yarısında, Kadir gecesinde mektepte okuyan çocuklara yüz akçelik helva pişirilmesi uygun görülmüştür. Mektepteki çocuklardan biri Kuranı hatim ettiği zaman muallime yirmi, halifeye on, bütün çocuklara da dörder akçe verilmesi ayrıca her sene bahar ayında bir gün bahâriye sohbeti için çocuklara yemek parası olarak 100 akçe verilmesi uygun görülmüştür. Talebeler hocalarıyla beraber sohbet edip yemek yedikten sonra vakıf kurucusunun ruhu için birer Fâtiha ve üçer İhlas okumaları da belirtilmiştir[64]. Ayrıca vakfın gelirlerinden her sene iki adet Kuran-ı Kerim alınması, her birinin beşer cüzüne bir cilt yaptırılması, mektepte Kur'ân okuyan muhtaç ve fakir çocuklara verilmesi istenmiştir. Mektebin ve dershanenin hasırlarının da vakıf

---

60 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.
61 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.
62 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.
63 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.
64 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.

gelirlerinden alınması ve alınacak hasırların kaliteli olması bilhassa belirtmiştir[65].

C- HÜSREV PAŞA KÜTÜPHANESİ

Hüsrev Paşa, medresede öğretilmesi gereken derslerle alakalı ilimleri kapsayan ve önemli fetvaları ihtiva eden, çeşitli ilimlerden bahseden ciltli ve ciltsiz birçok kitabı vakfederek bir kütüphane oluşturmuştur[66].

1- Kütüphane Görevlisi (Hâfız-ı Kütüp)

Kütüphanedeki kitapların korunması ve saklaması için bir kütüphane görevlisi vazifelendirilmiştir. Kütüphane görevlisinden, müderrise lazım olan kitapları vermesi, müderrisin bilgisi ve onayı dışında kimseye bir sayfa dahi vermemesi istenmiştir. Müderris işinden çıkarılır veya kendiliğinden ayrılır ya da geçici bir süre başka bir yere giderse, kendinde olan kitapların hepsinin kütüphane görevlisi tarafından alınması, ayrıca kitaplardan tamire ve cilde muhtaç olanlarının mütevelli ve nâzır marifetiyle tamir ettirilmesi, eğer eksiği varsa tamamlanması da bu görevlinin işidir.

Kütüphane görevlisinin, olgun, muttaki, sâlih, mütedeyyin ve nakî (pak, temiz) olması istenmiştir. Görevi ise: vakfedilen kitapları kütüphanede veya camide saklayıp koruması ve onları idaresi altında tutması, yıpranan ve dağılan parçalarını birbirine tutturup onarması, ihtiyaç zamanında bunları müderrise vermesi ve ne verdiyse deftere kaydetmesi, işi bittikten sonra verdiğini geri almasıdır. Ayrıca, kitapların içinde değişiklik yapmaması ve yaptırmaması, kitapları ayırmaması ve yırtmaması, her hangi bir tecavüzden koruması, bu konuda kusur ve kabahatte bulunmaması veya bulundurmaması istenmiştir. Bu kitapların medresede özel bir dolap veya sandıkta saklandığı anlaşılmaktadır, vakfiyede belirtildiğine göre görevlinin günlük ücreti bir akçedir[67].

DİNÎ MÜESSESELER

A-HÜSREV PAŞA CAMİ

Kurşunlu veya Hüsreviye gibi isimlerle de bilinen cami, kâgir bir bina olarak yaptırılmıştır[68]. Hüsrev Paşa Külliyesinin merkezinde düz bir arazi

---

65 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.

66 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2; Vakfiyede, isimlerin ekte yazılı olduğunu belirtmesine ve tafsilatlarının bulunduğu bildirilmesine rağmen, yapılan araştırmada bu ek bulunamamıştır.

67 VGMA, *Vakıf Defteri* No: 582, s.2/2.

68 M. Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.235.

üzerine inşa edilmiştir. Caminin doğusunda Hüsrev Paşa'nın medfun olduğu türbe, batısında Paşa Sarayı ve Yeniçeri Kışlası vardır[69]. Paşa Sarayı buraya yakın olduğundan, Paşaların buraya Cuma namazı kılmağa geldiklerini Evliya Çelebi bildirir[70]. Kuzey ve kuzey-doğusunda Hüsrev Paşa Medresesi ve hamamı ile beraber külliyeye ait diğer müştemilat bulunur. XX. Yüzyılın başında ibadete açık olan cami, güneydeki çarşının yakınındaki Müslüman mahallesi sınırları içerisindedir[71]. Cami'nin batısında Van Beylerbeyi Elmacı Mehmet Paşa'nın kabri vardır[72].

Hüsrev Paşa Camisinin yapım tarihi ebcet hesabı ve rakamla caminin kitabesinde 975 / 1567-1568 olarak verilmiştir[73]. Kitabesi şöyledir:

Hazret-i Paşa-i Hüsrev iktidar
Çün binagerdin cânın-ı kudberîn
Güft hatif beher târiheş revân
Kâd bena beyten li kavmi's-sâlihin
Ketebe Yusuf, fi: 975

Kitabenin anlamı; iktidar sahibi Hüsrev Paşa, yüce cennet gibi bina yaptırınca raviler, salihler topluluğu için bir ev (mescid) inşa etti, dediler. Yusuf yazdı, tarih: 975 / 1567–1568[74].

Cami 15.00 X 15.20 metre ölçülerinde kare planlı, bir iç mekâna sahiptir. Caminin üzeri tek kubbe ile örtülmüştür. Kubbesi geniş tromplu olduğu için ferah ve yüksek bir mekâna sahiptir. Caminin kuzeyinde bulunan girişindeki son cemaat yerinin üzeri, beş küçük kubbe ile örtülmüştür. Kuzeybatı köşesinde camiye bitişik, tek şerefeli kare planlı minaresi mevcuttur. Minarenin toplam uzunluğu 19.90 metredir[75].

---

69 TMEK. Evrak No; 9487; E. Kavaklı, A. Uluçam, "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı –1996", s.683; O. Kılıç, *Van*, s.217.

70 E. Çelebi, *Seyahatnâme*, III-VI, v.256/b; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Un Plan Ottoman Inédit De Van Au XVII. Sieclé", s.105-106

71 A. T. Minassıan, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", s. 3.

72 İbn-i Nuh, *Van Tarihi*, s.92.

73 M. Taner Tarhan, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar (1): Anıt Yapılar", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı 20-24 Mayıs*, Ankara 1985, s.318; E. Kavaklı, A. Uluçam"Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı-1996" , s.685.

74 A. Uluçam, "Hüsrev Paşa Külliyesi", s.12; F. Mine Günel, *Eski Van Kent Dokusu Üzerine Bir Deneme*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1993, s.61; "İktidar sahibi Hüsrev Paşa baki ve yüce Rabbin rızası için bina etti. Hatiften gelen söz her bir ruh için bu ev salih kavimler için yapıldı".

75 A. Uluçam, "Hüsrev Paşa Külliyesi", s.12-13; Aydın Talay, *Bizim Eller Van*, İstanbul 1988, s.163-164'de Cami minaresinin birinci şerefeye kadar olan kısmının durduğunu diğer tarafının yıkıldığını belirtir.

Duvarları içten iki metre yüksekliğe kadar çinilerle kaplanmış olup, bu çiniler Rus işgali sırasında sökülerek Leningrad Müzesi'ne götürülmüştür[76]. 1915 yılına kadar ibadete açık olan cami Ermeniler tarafından yakıldığı için mihrabı, minberi, mahfili tamamen tahrip olmuştur. Caminin içerisinde bu yanık izleri halen görülür[77]. Ufak bir tadilattan sonra cami, 1930-1940 tarihleri arasında depo olarak kullanılmıştır. 1960'ta kubbesi çatlayıp yıkılmak üzere iken 1966 yılında devrin cumhurbaşkanının seyahati dolayısıyla yapılan başvuru sonucu 500.000 TL ayrılarak 1967 yılında cami restore edilmiş, fakat para bittiği için restorasyon tamamlanamamıştır[78]. Günümüzde Van Kalesi içindeki ve dışındaki külliye yapıları -maalesef- hayvan sürülerinin otlağı, yazlık ve kışlık barınağı, sorumsuz kişilerin piknik yeri, hatta tuvaleti olmuştur[79].

Evliya Çelebi'nin gözüyle Hüsrev Paşa Cami; "*Cemî`-i kubâb û hücreleri rasâs-ı nilgûn ile mestûr bir câmi'i pûr-nûrdur*". Yani bütün kubbeleri ve hücreleri mavi kurşunla örtülü nur dolu bir camidir. Orta kubbesi gayet güzel işlemelidir. Halis altınla kaplanmış alemleri, güneşin tesiri ile insanın gözünü kamaştırır. Camide çok kıymetli avizeler vardır. Dört tarafındaki pencereleri billûr, necef ve moran camlarındandır ve gayet nakışlıdır. Mihrâbı, minberi ve müezzin mahfili gayet süslüdür. İstanbul tarzı yüksek bir minaresi vardır. Van şehrinde bundan başka kurşunla kaplı imaret bulunmamaktadır[80].

1- Cami Görevlileri

a- Hatip

Camide görev yapacak hatip: "*Fukûhâ-i Müslimîn zümresinden*", Allah korkusuyla günah işlemekten çekinen, ilim, züht ve dindarlık ile vasıflanmış, fâzıl, kâmil ve edip, ilmi ile âmil olmalıdır. Hatibe, bu vazifesi için günlük yedi akçe, imâmet vazifesi için ayrıca beş akçe daha verilmesi uygun görülmüştür[81]. 1571'de hatibin günlük ücreti sekiz akçeye çıkarılmıştır[82]. Daha önce El-Hac Halil Halife, tarafından yürütülen[83], bu vazifeye 29 Ağustos 1740'da

---

76 Faiz Demiroğlu, "Hüsrev Paşa Cami", *İkinisan Gazetesi*, Van 20.3.1958, s.2.
77 Hakkı Yakuboğlu, "Van'ın Kurtuluşu", *İkinisan Gazetesi*, Van 4 Nisan 1983, s.1; Uluçam, "Hüsrev Paşa Külliyesi", s.11-12.
78 A. Talay, *Bizim Eller Van*, s.163-164.
79 A. Uluçam, "Hüsrev Paşa Külliyesi", s.11.
80 E. Çelebi, *Seyahatnâme*, III-IV, v. 256/b.
81 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
82 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.
83 VGMA, *Defter* No; 2270, s.42/9; Aynı defterin bir başka kaydı; No: 488, s.169, Sıra, 75.

Mehmet Halife atanmıştır.

b- İmam

Caminin beş vakit imamet görevini yerine getirmesi için atanan imamın; dinin emirlerine sımsıkı bağlı, mütedeyyin, namazın erkân ve adabından, vaciplerinin yerine getirilmesinden üşenmemesi ve bu imama günlük altı akçe verilmesi takdir edilmiştir[84]. 1571'de imamın günlük ücreti artırılarak sekiz akçeye çıkarılmıştır[85].

Hatip ile imamın, imamet hizmetlerini nöbetleşe ve beraberce yerine getirmeleri, sırayla imam ve hatibin sabah namazlarında "*Yasin Suresi*"ni ve akşam (burada kastedilen yatsı namazı) namazında ise, "*Tebâreke Suresi*"ni okumaları istemiştir[86]. Camide 24 Mart 1746 tarihinde Mehmet Halife'nin imam olarak görev yaptığı bilinmektedir[87].

Van Muhafızı Ahmet Bey tarafından yazılan arzuhalden anlaşıldığına göre; caminin hatibi İbrahim Halife'nin vefatı üzerine, yerine getirilmesi gereken hizmetlerin aksadığı, bunu için, hizmete her yönüyle uygun, ilim yönüyle salâhiyetli, takvâlı, cemaatin beğenisini kazanan, hitabete müstahak olan caminin müteveffâ hatibi İbrahim Halife'nin evlâdı Mustafa Efendi'nin bu vazifeye uygun olduğu ve berâtının verilmesi istenmiş, 16 Ocak 1792 yılında bu görev Mustafa Efendi'ye verilmiştir[88].

c- Müezzinler

Tayin olunacak üç müezzinde aranılan özellikler şöyle belirtilmiştir; züht ve iyilikle bezenmiş, gül ses ile süslü, ezanın şartlarını ve vakitlerini bilen, dinine bağlı olan, ezan ve kamet alma hizmetlerini devamlı yerine getiren birisi olmalıdır. Bu hizmet karşılığı iki müezzine dört, baş müezzine ise günlük beş akçe verilmesi uygun görülmüştür[89]. 1571'de dört müezzine dörder akçe günlük ücret verilmiştir[90].

d- Hafızlar

Hüsrev Paşa; Kur'an-ı Kerimi tecvidi üzere okumayı bilen altı hafızın, cuma namazından evvel usul ve tertibe uyarak camide birer aşr-ı şerif okumasını ve Kur'an-ı Kerim hatim edildikçe tekrar başa dönerek devam edilmesi-

---

84 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
85 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.
86 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
87 VGMA, *Defter* No: 2270, s.42/9.
88 BOA. *Cevdet Tasnifi Evkâf Katalogu* (*Cevdet Evkaf*), Belge No; 6674.
89 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
90 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.

ni istemiştir. Bu hizmetleri karşılığı hafızlara günlük birer akçe verilmesini, bu hafızlardan kâmil ve bilgili olanının diğerlerinin üzerine ser-mahfil tayin edilmesini ve günlüğünün iki akçe olmasını uygun görmüştür[91]. 1571'de on bir hafıza, on iki akçe günlük ücret ödenmiştir[92].

e- Duâ-gû (Duâ-han, Hûb-nefes)

Hüsrev Paşa, bilgili, iyi sesli, camilerde hayır sahiplerinin adlarını sayarak dua eden birinin duâ-gû tayin olunmasını, Kur'an okunması bittikten sonra ta'zim üzere ayakta dua edip, hizmetini gerektiği gibi edâ etmesini istemiş ve günlük bir akçe takdir etmiştir[93].

f- Cüzhânlar

Camide görev yapmak üzere Kur'an-ı Kerim okumaya kâdir, tecvit kaidelerine riayet eden otuz cüzhân tayin olunması, bunların bayram ve cuma namazlarından sonra, diğer günlerde ise sabah namazını müteakip usûlüne uygun olarak Kur'an'dan birer cüz okuyup, her gün bir hatim tamamlaması ve sevabını vakıf kurucusunun niyetine havale ederek, onun niyet ettiği kimseler ervâhına hediye eylemesi, hatmin bitiminde cemaatle duâ ve senâ eylemeleri istenmiştir. Cüzhanlara vazifelerinin karşılığı günde birer akçe verilmesi uygun görülmüştür.

g- Aşırhânlar

Cüzhânlarla beraber bunların vasıflarını taşıyan Kuran'ı güzel okuyan iki kişi tayin olunması, her gün bunlardan birinin öğle namazından sonra, diğerinin ikindi namazından sonra Amme Suresini okuması ve bunların sevabını da yukarıda izah edildiği gibi hediye etmeleri istenmiştir. Ayrıca bahsedilen hatim ve aşr-i şeriflerin Allah rızası için okunması, mal ve para almaya vesile etmek kastından kaçınılması tenbih edilmiştir. İki aşırhâna günlük birer akçe ödenmiştir[94]. 1571'de aşırhân-ı rûz-ı cuma ismiyle yeni bir görev yeri çıkarılarak altı görevli tespit edilmiş ve yevmiyeleri birer akçe olarak kararlaştırılmıştır. Diğer aşırhânlar ise sayı ve ücret olarak korunmuştur[95].

ğ- Noktacı

İmarethanede ve medresede inzibat ve teftiş işlerine bakan noktacının dindar, doğru, dengeli bir kişi olması gerektiği belirtilmiştir. Görevi ise; doğruluktan ayrılmadan, "*taksîr-i bühtân*"dan sakınarak ve korkmadan, hizmetle-

---

91 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
92 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.
93 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
94 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
95 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.

rini yerine getirmeyen çalışanları bir defterde kaydederek, ücretler ödenirken bu defteri mütevelliye göstermesidir. Buna göre mütevellinin, hizmetini yerine getirmeyenleri tanıması ve yevmiyelerini vermemesi istenmiştir. Ayrıca, Kur'an cüzlerinin toplandığı sandıktan hafızların okuyacakları cüzleri onların önüne getirip, okunduktan sonra toplayıp götürmesi de noktacının vazifesidir. Noktacıya günlük bir akçe tayin edilmiştir[96].

h- Kayyûm

Salih, geçmişi temiz, pak bir kimse olması istenen kayyûmun vazifesi ise; Çırağcılık, yani kandil ve mumları zamanında yakmak ve zamanında söndürmek, caminin kapısını sabah namazından önce açıp, yatsı namazından sonra kapamak, Ramazan-ı Şerif gecelerinde mahya ve minare kandillerini vaktinde yakıp, vaktinde söndürmektir. Ayrıca camiyi döşeyip süpürmek ve diğer hizmetleri ikame etmek ve kayyûmluk hizmetini bütünü ile yerine getirmektir. Kayyûmun günlüğü beş akçedir[97].

ı- Ferrâş ve Kennâs

Hüsrev Paşa; dindarlığıyla tanınan iki kişinin ferrâş ve kennâs tayin olunmasını, ferrâşın; her gün caminin içini silip süpürmesini, gerektiğinde hasırları sermesini, şadırvanı temizlemesini, iç kapıları açıp kapamasını istemiştir. Kennâsın ise; cami ve medresedeki umumun toplanmasına mahsus üstü kubbeli veya açık yerleri, avluyu ve caminin çevresini, şadırvanı ve diğer su ile alakalı yerleri her gün temizleyerek, hasırları döşemesini, ocak veya sobayı yakmasını ve gerekli tedbirleri almasını istemiştir. Her birine günlük dörder akçe tahsis etmiştir[98]. 1571'de ferrâş ve kennâsın sayısı üçe çıkarılarak bunlara günlük toplam on dört akçe verilmiştir[99].

Tablo 1: **Camide Çalışanların; Vakfiye, 1571 ve 1845–1848 Yıllarına Göre Tablosudur.**

96 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
97 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
98 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
99 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.

	Vakfiyeye Göre		1571 Yılında[100]		1845-1848 Yıllarında	
Cami Görevlileri	**Ücreti (Akçe)**	**Sayısı**	**Ücreti (Akçe)**	**Sayısı**	**Ücreti**	**Sayısı**
					kuruş (4yıl)	
Hatip (Hatip ayrıca	7	1	8	1	288	-
imamet görevi için)	5	-	-	-	-	-
İmam	5	1	8	1	?	1
Baş müezzin	5	1	-	-	-	-
Müezzin	4 'er	2	4'er	4	2170	?
Ser-mahfil hafız	2	1	2	1	-	-
Hafız	1'er	6	12 toplam	11	-	-
Duâ-gû	1	1	-	-	-	-
Cüzhân	1'er	30	2'er	30	290	?
Aşırhân	1'er	2	2'er	2	-	-
Noktacı	1	1	-	-	-	-
Kayyûm	5	1	-	-	-	-
Ferrâş	4	1	14 toplam	3	380	?
Kennâs	4	1	-	-	-	-
Aşırhân-ı rûz-ı Cuma	-	-	1'er	6	-	-
Tesbihciyân (Reisi) -	-	3	1	-	-	-
Tesbihciyân	-	-	2'er	9	-	-
Vâiz	-	-	-	-	370	1
Nâzır	-	-	-	-	400	1
Bevvâb	-	-	-	-	290	1

B- HÜSREV PAŞA TÜRBESİ

Külliyeye sonradan eklenen türbe, Hüsrev Paşa'nın 7 Aralık 1587'de vefatı üzerine Mardinli mimar Abdullah'ın oğlu Şaban tarafından yapılmıştır. Caminin doğu cephesinin güney aksındaki pencerenin önüne, cepheden 30 cm açıklıkta inşa edilmiştir. Caminin penceresi ile türbenin penceresi bilinçli olarak birbirine denk getirilmiştir.

Kapısının üzerindeki kitabesinde;

Hüsrev duâ leke dem-i rıhlet
Çün mekân-ı müdâmi oldu Behişt

100 TKGMA, *Defter* No; 202, v.23-51.

Dedi târihini dahî Hatif
Hamdu-lillâh mekân-ı oldu Behişt.
Hatîf tarihini dahi şöyle dedi:
Allah'a hamd olsun, mekânı cennet oldu.

Mısraları yazılı olup, anlamı: Hüsrev göç sırasında dua senin içindir, Çünkü devamlı mekânın cennet oldu[101]. Hüsrev Paşa'nın vefat ettiği tarih, ebcet hesabıyla (996 / 1587-1588) yazılmıştır.

Beyaz renkli, düzgün kesme taşlarla inşa edilen türbe, altıgen planlı bir yapıya sahiptir. Üzeri içten altı dilimli kubbe, dıştan onikigen piramidal bir külâhla örtülmüştür. Türbenin asıl giriş kapısı kuzeyde olup, önünde sütun ve kemerler üzerine oturan kubbeli bir giriş bulunur. Fakat bu bölümden sadece duvara yaslanan kemer ayakları günümüze ulaşabilmiştir[102]. Kümbet batısında bulunan bir başka kapı ile cami tarafına açılmakta, camiin kapıya çevrilen penceresinden kümbet ile cami arasında geçiş sağlanmaktadır[103].

1992 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılan türbenin çoğu malzemesi yenilenmiş ve mimari özelliği kaybolmuştur. Günümüzde, Van Şehir Surları içerisinde ayakta olan tarihi eserimizdendir.

SOSYAL MÜESSESELER

A- HÜSREV PAŞA ZAVİYE VE İMARETHANESİ

İmarethane, Hüsrev Paşa tarafından cami ve külliye ile beraber 1567'de medreseye bitişik bir şekilde yaptırıldı. İmarethane Van'da bulunan fukara, yolcu, misafir ve medresede okuyan talebelerin faydalanması için yaptırmıştır. İmarethanede; mutfak, kiler, dehliz, ambar, büyük bir ahır ve karşısında gelen yolcular için müteaddit yemekhaneler ve arkasında odun ambarı vardı[104].

Vakfiyede ve Kuyûd-ı Kadîme'deki icmal defterinde, imaretten açıkça bahsetmesine[105] rağmen, 1571 tarihli Evkâf Tahrir Defteri'ne zâviye olarak geçmesi, vakıf giderlerinin büyük bir bölümünü dini ve mübarek günlere ait harcamaların oluşturması[106] ve zaviyeye ait görevlilerin bulunması, bir çelişki gibi görünmektedir. Gerçekte ise, zaviye işlevlerini de üstlenmiş bir ima-

---

101 A. Uluçam, "Hüsrev Paşa Külliyesi", s.13.
102 E. Kavaklı, A. Uluçam, "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı –1996", s.687.
103 M. T. Tarhan, "Ön Çalışalar (I)", s.320.
104 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
105 TKGMA, *Defter* No; 343, v.38/a.
106 TKGMA, *Defter* No; 202, v.2/a, 2/b, 3/a, 50/b, 51/a.

rettir. Elde edilen belge ve bilgilerden anlaşıldığına göre zaviyeden çok imarethanenin işlevini sürdürdüğü görülmektedir. Evliya Çelebi; Gazi Hüsrev Paşa imaretinin, bütün öğrenci, ulema, fukara ve yoksullara, sabah akşam ve mübarek aylarda ve günlerde çeşitli nimetleri bol bol verdiğini anlatır ve giderlerinin Van valisi tarafından karşılandığını bildirir[107].

İmarethane ve Zaviye Görevlileri

a- İmaretin Şeyhi

Hüsrev Paşa imarethaneye tayin olan şeyhin; bütün mutfak ve levazım işlerini düzenlemesini istemiştir. Şeyhin, yemek ile ilgili her durumda itidale riayet etmesini, ufak tefek şeylerle ve cimrilikle zaman kaybetmemesini, ifrat ve tefrit, israf ve kusurlardan çekinmesini bildirmiştir. İmarette çalışanların hizmetinde kusurlu olanların üzerine gitmesini, yemek ve ekmeğin her gün tat ve lezzetini kontrol etmesini, her hangi bir bozukluk olursa, vakfın harcını zayi etmeyecek şekilde derhal düzelttirmesini ve yemeğin pişmiş olmasına dikkat etmesini ve şeyhin bu görevlerinde ihmali bulunmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Şeyhe bu görevlerinin karşılığı olarak günlük dört akçe verilmesini istemiştir[108].

b- Vekil-harç

Alım-satımda iş bilen, hayır işlerinde tecrübeli, iyiyi ve kötüyü bilip seçen, gerektiğinde tavır koyabilen, imarethanenin hizmetinde doğru usül üzere olan, sâlih ve dürüst bir kişinin vekil-harç olarak tayin edilmesi istenmiştir[109]. Vekil-harcın; mütevelli, şeyh ve nazırın gözetiminde mutfağın ihtiyaçlarını karşılaması ve günlük iki akçe verilmesi uygun görülmüştür.

c- Kilerci

Emin, dindar, kanaat sahibi, doğru ve tamah etmeyen bir kişinin kilerci tayin edilmesi ve günlük iki akçe verilmesi uygun görülmüştür. Kilercinin, kilerde bulunan eşyaları hırsla ve istekle koruması ve doğru hareket etmesi istenmiştir.

d- Aşçılar

Sanatlarında kâmil, bilgili, temizlik konusunda titiz, aşçılıkta mahir iki tane aşçının tayin edilmesi ve günlük üçer akçe verilmesi uygun görülmüştür. Aşçıların pirinç ve buğdayın ayıklanıp temizlenmesine özen göstermeleri, taş,

---

107 E. Çelebi, *Seyahatnâme*, III-IV, v.258/a.
108 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
109 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.

çeltik, toprak, kül vesaire pis veya uygunsuz şeylerin giderilip temizlenmesine itina etmeleri istenmiş, şayet ihmal edilerek taş ve diğer şeyler bulunursa, şeyhin duruma ve cürüme göre, başkalarına örnek olacak şekilde aşçıları cezalandırması, böylece hizmette ihtimam gösterilmesinin sağlanması istenmiştir.

e- Hacîb veya Bevvab

İmaret ve mutfağın kapılarını idaresi altına alarak düzen getirmesi için her hangi bir şeyden korkmayan, çekinip utanmayan, emin bir kapıcının görevlendirilmesi istenmiştir. Bu kişinin pirinç ve buğdayın ayıklanıp, temizlenmesinde aşçılara yardım etmesi ve günlük iki akçe verilmesi uygun görülmüştür[110].

f- Ferrâş

Hüsrev Paşa, vakfiyesinde temiz kalpli, güler yüzlü bir ferrâşın imârethâne veya dâru'z-ziyâfeye mahsus olarak görevlendirilmesini ve orada mukîm olmasını istemiştir. Ferrâşın, misafirleri yumuşak sözle, saygı göstererek, ikram ederek yerlerine yerleştirmesini, üç günlük ikamet ve ziyafetten sonra yine böylece göndermesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Ferrâşın, misafirlere karşı sert söz ve soğuk yüzden sakınmasını, misafirleri yedirip içirdikten sonra kap-kacakları sağlam bir şekilde muhafaza etmesini, yemeği hakkıyla ve hak edenlere vermesini, itimadı kötüye kullanarak bir kazanç elde etmemesini belirtmiştir. Ayrıca pirinç ve buğdayın ayıklanıp, temizlenmesinde aşçılara yardım etmesini ve günlük iki akçe verilmesini istemiştir[111].

g- Ambarcı veya Haznedâr

Birikip toplanan ve saklanması gereken malın muhafazası için mahzen veya ambar tedarik olunarak, başına emin ve dindar bir kişinin ambarcı tayin edilmesi, bu kişinin emanet usulüyle ve doğrulukla kendine teslim edilenleri alıp, saklaması ve vazifesi karşılığı günlük üç akçe verilmesi istenmiştir.

ğ- Ekmekçi

Pazarlarda ekmek darlığı olduğu zaman, işinin ehli, sanatkâr, dindar bir ekmek ustası görevlendirilerek, gerekli masraflar mutfaktan karşılanmak üzere, un, tuz ve odun verilip ekmek pişirtilmesi istemiştir. Eğer pazarda ekmek bulunuyorsa, ekmeğin pazardan alınmasının uygun olacağını belirtilmiştir. Ekmekçiye, ekmek pişirdiği günlerde dört akçe verilmesi uygun görülmüştür.

---

110 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
111 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.

h- Dervişler

Hüsrev Paşa kurmuş olduğu külliyenin giderlerini karşılandıktan sonra artan geliri ile salih, takva sahibi, dinin emirlerine sımsıkı bağlı, riya ve gösterişten uzak, biri reis olmak üzere on tane dervişin tayin edilmesini ve reislerine günde üç akçe, diğerlerine ikişer akçe verilmesini belirtmiştir[112]. Bu dervişlerin her gün ikindi namazından sonra camide toplu olarak, şu zikirleri yapmaları istenmiştir: Reisleri besmeleden sonra bir fatiha okuyup, dervişlerle beraber 100'er kere "*estağfiru'l-lah*" ve "*sübhane'l-lâhi ve'l-hamdüli'l-lâhi ve lâ ilâhe illa'l-lâhü va'l-lâhü ekber ve lâ havle ve lâ kuvvete illâ bi'l-lâhi'l-ali'y-yi'l-azîm*" demeleri ve 100'er kere "*sübhâne'l-lâhi ve bi-hamdihî*" demeleri, 100'er kere "*lâ-ilâhe illâ'l-lâhü vahdehû lâ şerîke lehû, lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şey'in kadîr*" demeleri, 100'er kere "*Sübhâne'l-lâhi'l-azîm*" demeleri, 100'er kere *salâvât* getirmeleri ve 1.000'er adet *tehlil* yani "*lâ-ilâhe illa'l-lâh*" demeleri sonunda ise hayırla duâ edip bundan hâsıl olan sevâbı vakıf kurucusunun ruhuna hediye etmeleri istenmiştir[113]. 1571'de zaviyenin derviş sayısı ve günlük ücretleri değişmemiştir[114].

2- İmarethanenin Giderleri ve Bu Giderlerin Karşılanması

Hüsrev Paşa, imarethanenin mutfağına iki batman[115] koyun eti, zaruret halinde keçi eti, o da bulunmazsa sığır eti alınmasını ve bu etin yarısının akşam yemeğinde, yarısının da diğer yemeklerde kullanılmasını istemiştir. Her gün sabah beş vûkiye[116] pirincin pişirilmesini, akşam da bir batman kendüm münekkâ[117] çorbası yapılmasını, bu yapılan yemekler için günde üç batman un, bir nügi[118] nohut, üç nügi tuz ve günde dört akçelik piyâz, maydanoz, tarçın, biber, zamanına göre yoğurt ve yağûre[119], bu yemekleri pişirmek için ise günlük yirmi batman odun alınmasını bildirmiştir.

---

112 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s. 2/2.
113 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s. 2/2.
114 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s. 2/2; TKGMA, *Defter* No; 202, v.51/a.
115 W. Hınz; *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s.19; 1 Batman = Menn = 130 Dirhem (Bir çeşit hububat ve yiyecek ölçeğidir) Mahalle göre bir batman iki okkadan sekiz okkaya kadar çıkabilir.
116 W. Hınz; *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s.30; 1 Vûkiye = Okka =1.2828 kg.
117 Kendüm münekkâ, bir çeşit yöresel yemek. Temizlenmiş buğday çorbası da demektir.
118 W. Hınz; *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s.29; Anadolu'da Ortaçağ'da kullanılan bir ağırlık öl çüsüdür. Mardin'de (1518'li yıllarda) 1 nügi ya 200 dirhem = 641.4gr. ya da 78 dirhem = 250,1gr.'dır.
119 Yağûre, yöresel bir yemek çeşidi.

Ayrıca Ramazan ve Kurban bayramlarında, Ramazan ayında, Cuma günleri, Reğâib, Berât ve Kadir gecelerinde üç batman un, iki batman et, iki batman pirinç, çeyrek batman yağ, çeyrek batman bal, bir dirhem za'ferân, bir vûkiye nohut, beş dirhem biber, bir vûkiye piyâz, kırk dirhem tuz ile pilav, zerde ve çorba pişirilmesini, aşûre gününde buğday çorbası yerine aşûre aşının kaynatılmasını istemiştir. Eğer aşûre günü perşembe gününe denk gelirse aşûre aşının ertesi günü yani cuma günü pişirilmesini, bu harcamalarda ortaya çıkan masrafın günlük olarak yazılmasını ve muhasebede aşûre diye gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun yanında her yılın Rebiü'l-evvel ayında bir gün pilav, zerde, ekşi ve yahni pişirilmesini ve Hz. Peygamberin âleme teşrifleri için mevlit kitabı okuyup, dua, sena ve *Zikr-i Hüdâ* edilmesini istemiştir. Bu yemeğin ve diğer levazım masraflarının ayrı yazılmasını, muhasebede de ayrı hesaplanmasına dikkat çekilmiştir.

Bu bahsedilen ihsan ve nimetten, yani devamlı pişen yemeklerden sabah ve akşam yemeğinde (Vakfiyede günlük gıda yemeği diye tarif edilmiştir.) dörder sofra yemek tabhânedeki misafirlere verilmesi, tabhânede ziyafet için hazır misafir bulunmadığı gün ve gecelerde fakirlerden hazır bulunan dullara, yetimlere ve diğer muhtaçlara bu yemeğin verilmesi istenmiştir. Her sofrada yüzer dirhem ağırlığında dörder ekmek, çorba pişirildiği zamanlarda 3.600 dirhem çorba, pilav ve zerde pişirildiği zamanlarda 1.600 dirhem pilav, 1.200 dirhem zerde ve her zaman üç yüz dirhem yahni verilmesini emretmiştir. Geri kalan yemeklerin, mütevelli ve nazır tarafından yine dullara, yetimlere ve muhtaç olan insanlara verilmesi istenmiştir.

Vakfiyede, vakfın gelirlerinin harcanmayıp da arta kalanlarından yirmi tane dul, fakir ve muhtaç kadına, sabah (Kuşluk) ve akşam yemeği, günlük iki adet ekmek ile beraber hazırlanıp verilmesi, bu harcamanın mutfak giderlerinden karşılanması, bütün masraflarla beraber, vakfiyede yazılı ücretler, ayrıca yapılması gereken şartlar ve kayıtlara özen gösterilip uygulanması istenmiştir. Vakıf kurucusu vefat ettikten sonra bu izah edilenlerden başka bir kişiye dahi yemek verilmemesi de kaydedilmiştir[120].

B- HÜSREV PAŞA ÇİFTE HAMAMI

Hüsrev Paşa Hamamı, külliyesinin kuzey-doğusunda, medresenin hemen yanındaydı. Hamama bitişik sekiz, karşısında dokuz, külhanın yakınında

120 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.

ise karşılıklı on dükkân bulunmaktaydı. Aynı yerde yani hamamın külhanı civarında Hüsrev Paşa'nın adıyla meşhur *bilâ-muvattâ* (etrafı çevrilmemiş) bir oda mevcuttu[121].

Hüsrev Paşa Hamamı, biri erkek diğeri kadın olmak üzere, birbirine bitişik iki bölümden oluşurdu. Bu bölümler kendi içlerinde camekân ile ayrılmış ve çeşitli eşyalarla döşenip düzenlenmişti. Dikdörtgen formunda, 40x20m. ebadında, batıdan doğuya doğru inşa edilen hamamın, bugün yıkanma ve külhan bölümleri tamamen, diğer bölümlerinin ise tamamına yakını yıkılmıştır. Çifte hamamın erkeler kısmı; rüzgârlık, soyunmalık, temizlik, sıcaklık yani yıkanma (halvet de denir) ve ılıklık bölümlerinden oluşurdu. Erkekler bölümüne, rüzgârlık bölümünden, batıda bir kapı ile girilirdi. Çifte hamamın kuzeyinde bulunan kadınlar kısmına batıdan açılan bir kapı ile girilirdi. Kadınlar bölümü, erkeklerinkine kıyasla daha küçük olmasına rağmen aynı plan ve forumda yapılmıştı. Hamamın doğusunu su deposu ve külhân bölümü kapamıştı[122]. Klâsik Osmanlı hamamları şemasına göre inşa edilen hamamdan günümüze kalan duvar ve örtü malzemeleri Ermenilerin Van'da çıkardığı yangının izlerini taşımaktadır[123].

1571'de Hüsrev Paşa Camii, medrese ve zâviye gelirleri arasında Çifte Hamam'ın yıllık kira geliri 45.000 akçe olarak kaydedilmiştir. Nitekim o tarihte vakfın en fazla gelir getiren mülküdür[124]. 1839-1840 tarihlerinde hamamın depremden veya tahribattan olsa gerek kiraya verilmediği görülür[125]. Tamir ve tadilatı yapılan hamamın 1850'de kira geliri ise 600 kuruştur[126].

C- HÜSREV PAŞA KERVANSARAY HANI

Hüsrev Paşa, Van'daki karşılıklı iki hanının gelirlerini, yaptırmış olduğu cami, medrese ve imaretin giderlerini karşılaması için vakfetmiştir. Bu hanlara bitişik otuz iki adet dükkânın bulunması, hanların ticaret merkezinde olduğunu gösterir[127]. 14 Ocak 1556 tarihli "*buyruldu*"ya göre; Van'da iki kapan hanı ve pazarın bulunmasına rağmen, gelen tüccarın konaklayabileceği

---

121 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
122 Şahabettin Öztürk, Mehmet Mutlu, "Hüsrev Paşa Çifte Hamamı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, Van 2000, s.94-96.
123 A. Uluçam, "Hüsrev Paşa Külliyesi", s.13.
124 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.
125 BOA. Evkâf, *Haremeyn Muhasebecilik Defteri* (Ev.HMH), No; 6224, v.6/b.
126 BOA. *Nezâret Dönemi Evkâf Defteri* (*Evkâf Defteri*), No; 14163, v.1/a-6/a.
127 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.

müsait bir yerin olmaması nedeniyle bu hanlardan birinin kervansaraya çevrilmesi onaylanmıştır[128]. 1571'de Hüsrev Paşa vakıfları arasında bu hanların olmaması, bunun yanında 15.000 akçe gelirli bir kervansaray ve çevresinde on dokuz dükkânın bulunması[129], Hüsrev Paşa Vakfı'na ait hanların kapan hanı olabileceği ve bunlardan birinin muhtemelen kervansaraya çevrildiği, anlaşılır[130]. Günümüzde bu hanların veya kervansarayın yeri tam olarak tespit edilememiştir.

D- HÜSREV PAŞA ÇEŞMESİ VE ŞADIRVANI

Hüsrev Paşa Caminin avlusunda ve imarette bulunan şadırvan ve çeşme[131], Van'ın önemli su kaynaklarındandır. Bu çeşme ve şadırvanların 1604-1606 ile daha sonraki tarihlerde de Van halkına hizmet verdiği görülür[132]. 1655'te Van'ı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin bu çeşme ve şadırvanlardan bahsetmesi, halen işlevini sürdürdüğünü gösterir[133]. Nitekim bu çeşme ve şadırvanların devamlı akabilmesi için 1845-1848 tarihleri arasındaki dört yıllık tamir ve bakım gideri olarak 1.850 kuruş sarf edilmiş[134], ayrıca 1850'de çeşme ve su yollarının tamir ve temizlenmesine 3.000 kuruş harcanmıştır[135].

HÜSREV PAŞA VAKFININ GÖREVLİLERİ

a- Mütevelli

Hüsrev Paşa, kurmuş olduğu vakfın tevliyetini (vakfın yöneticiliğini) ve tasarrufunu kendi hayatta olduğu sürece üzerine almıştır. Yani vakfın ilk mütevellisi vefat edinceye kadar Hüsrev Paşa'dır. Vefatından sonra ise; bu vazifenin erkek veya kız çocuklarının büyüklerinden en salih olanına verilmesini, onların vefat etmesi üzerine evlatlarının evlatlarına verilmesini istemiştir. Evlâtlarının nesli kesilirse tevliyet, dindarlığıyla meşhur azatlılarına, sonra azatlılarının evlâdına verilmesini, evlât ve azatlılarının zürriyetinden hayatta kimse kalmazsa, Van valisinin kararına göre hareket edilmesini ve güvenilir Müslümanlardan, salih kimseler kimi seçerlerse onların mütevelli ve nazır olmasını istemiştir. Hüsrev Paşa evlâdından ve azatlılarının evlâdından bir kimse hayatta olursa yabancıya tevliyet verilmemesini özellikle belirtmiştir[136].

---

128 BOA. MD. No; 2, s.1/11.
129 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.
130 O. Kılıç, *Van*, s.239.
131 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
132 TKGMA, *Defter* No; 343, v.38/a.
133 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III-IV, v.257/a.
134 BOA. *Evkâf Defteri* No; 12617, v.1/b.
135 BOA. *Evkâf Defteri* No; 14163, v.1/a-6/a.
136 S. Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.83-84.

İlk mütevelli olan Hüsrev Paşa, Halep valisi olduktan bir müddet sonra 1585'te Hurşit'i vekâleten mütevelli tayin ettiği anlaşılmaktadır. Böylece on sekiz yıl vakfı bilfiil idare etmiştir[137].

Hüsrev Paşa'nın mütevelli seçimi hususunda riayet edilmesini istediği hususlar şunlardır: Dini konularda olgun, bilgili, muhafazakâr ve dindar, yaşantısında doğru, emin, dürüst, sâlih, borcuna sadık, rüşvete hiç bulaşmamış, hizmet ehli, işleri kolaylaştırıcı, kusurlardan mümkün olduğu kadar sakınan, kendisinin kabahatli sanılmasını sağlayacak tavır ve davranışlardan kaçınan biri olmasıdır[138]. Mütevelli, kira gelirlerini toplarken doğruluğa riayet etmeli, gayret ve sebatla çalışmalı ki, iki günü eşit olmamalı. Vakıf eserlerinin tamiri ve diğer harcamalarda vakfı korumalı ve yeterli miktarda harcama yapmayı âdet edinmeli, dikkat ve ihtimam üzere olmalıdır. Ayrıca iyi ve güzel vasıflarını geliştirip büyütmeli, iyilikleri gün be gün artmalıdır. Kararında ve eyleminde tek başına, marifet ile amel etmelidir. Mütevellinin görevleri ise; vakfın gelecekteki durumuna göre işlerinin düzenlenmesi, vazifelilerin işe alınması ve işten çıkarılması, masraflarının tayini, vakıf şartlarının değiştirilmesi ve düzenlenmesi, kurallarının faydalı ve güzel hale getirilmesi, ayrıca vakfın bütün tasarruf haklarını elinde bulundurmasıdır[139]. Vakfiyede mütevellinin günlüğü on iki akçe olarak belirlenmiş[140], 1571'de mütevelliye günlük on beş akçe verilmiştir[141].

Yukarıda belirtilen şartlar altında Hüsrev Paşa Vakfına Hurşit'in 1585'te mütevelli olduğu, 1840 tarihli vakıf defterinden anlaşılmaktadır[142]. 1681'den önce mütevelli olan Süleyman Nuri, ihtiyar olduğu için tevliyeti öz oğlu Ahmet'e vermek istemiş, bunun üzerine Van kadısı Mehmet'in 9 Nisan 1681'de yazmış olduğu arzda durumu izah edilmiş, beratın verilmesi istenmiştir[143]. 9 Haziran 1681'de Ahmed'e mütevellilik beratı verilmiştir[144].

Ahmed'in tevliyeti aldıktan sonra vefat etmesi üzerine, yerine oğlu Mehmet Emin, 20 Temmuz 1697'de mütevelli olmuştur. 1712'de Mehmet Emin'in isteğiyle çocuğuna tevliyet verilmiş iken, bu duruma itiraz eden Ali,

---

137 BOA. Ev. MHM *Defter*, 6224, v.6/b.
138 S. Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.83-84.
139 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2; Bi'l-cümle cemi` tasarrufât-ı şer`iyesi yed-i kerîmesinde ola.
140 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
141 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/b.
142 BOA. Ev. MHM, *Defter* No; 6224, v.6/b.
143 BOA. *Cevdet Evkâf*, 9150.
144 BOA. *Cevdet Tasnifi Belediye Katalogu* (*Cevdet Belediye*), Belge No; 5979.

evlâd-ı vâkıfdan olduğunu iddia ederek tevliyetin kendisine verilmesini istemiştir. Van valisi Yusuf Paşa'nın arzı ve sâdır olan *Ruûs-ı Hümâyun* gereğince Ali mütevelli olmaktan men olunmuş ve 12 Ekim 1722'de Mehmet Emin'e tevliyet yeniden verilmiştir[145]. 1761-1762'de Mehmet Emin'in bu vazifeden kendi isteğiyle ayrılması üzerine Van Naibi El-Hac Mehmet Efendi'nin arzı ile 3 Mayıs 1763 tarihinde büyük oğlu Rüstem'e tevliyet tevcih olunmuş ve bu sırada Mehmet Emin vefat etmiştir[146]. Mütevelli olan Rüstem'in 6 Mart 1787'de vefat etmesi üzerine, Van Muhafızı Timur Paşa'nın arzı ile Rüstem'in büyük oğlu İskender mütevelli olmuştur[147]. 7-16 Eylül 1840 tarihli ilâmda, İskender'in vefatından sonra boş kalan tevliyete amcasının oğlu Mehmet Hurşit'in getirilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir[148]. Bunun üzerine yapılan incelemede İskender'in vefatından sonra mütevelli olması gereken kişinin İskender'in büyük oğlu olduğu, fakat kimse müracaat etmediği için tevliyetin halen boş bulunduğu anlaşılmıştır. İlamda yazılı olan Mehmet Emin Ömer-zâde oğlu Mehmet Hurşit Halife'nin, merhum İskender'in amca çocuğu olduğu, vakıf işlerine de halen baktığı, ayrıca kendisinin mütevelli tayin edilmesi için dilekçe verdiği, bu konuda Van Naibi Es-Seyyit Hidayetullah Efendi'nin de ilamının da bulunduğu, Şeyh İbrahim'in oğlu Şeyh Mehmet Efendi ve Feyzullah'ın oğlu Mehmet Selim'in görüşleriyle de bu durumun açıkça ortaya çıktığı bildirilmiştir. Böylece tevliyetin Mehmet Hurşid'e verilmesi uygun görülmüş ve 18 Şubat 1841 tarihinde ilâmı istenmiş[149], 1842'de Van Naibi Emin İlbe Efendi'nin arzı, Evkâf Müfettişi Mehmet Emin Esat Beyefendi'nin ve Evkâf-ı Hümâyun Nâzırı Numan Efendi'nin ilâmları üzerine tevliyet tevcihi yapılmış ve berâtı verilmiştir [150].

Mehmet Hurşit'in *bilâ-velet* vefat etmesi üzerine mütevellilik boş kaldığı için Mehmet Hurşit'in amcaoğlu Mehmet Şakir, evlâd-ı vâkıftan olduğuna şahitler göstererek ve vâkıfın şartlarına uyacağını bildirerek tevliyetin kendine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Van Kadısı Es-Seyyit Feyzullah Efendi 12-22 Mart 1843'te durumu bildirmiş[151] ve 21 Haziran 1843'de Ev-

---

145 BOA. *Cevdet Evkâf*, 5024.
146 BOA. *Cevdet Evkâf*, 5024.
147 BOA. *Cevdet Belediye*, 5979; 19 Zilkâde 1256 / 13 Ocak 1841 tarihli kayıttan; BOA. *Cevdet Belediye*, 5979.
148 BOA. *Cevdet Belediye*, 5979.
149 BOA. *Cevdet Belediye*, 5979.
150 BOA. *Cevdet Evkâf*, 5024; 27 Rebiü'l-evvel 1259 / 30 Nisan 1843 tarihli belge.
151 BOA. *Cevdet Evkâf*, 5024.

kâf Nâzırı'nın ilâmıyla 6 Temmuz 1843'de mütevelli tayin edilmiştir[152]. Mehmet Şakir'in mahlûlünden yerine oğlu Mehmet Hüsrev Efendi, 23 Ocak 1857'de aynı göreve tayin edilmiştir[153].

Mehmet Hüsrev'in vefatı üzerine 21 Nisan 1890 tarihinde oğlu Tarhan Mehmet Rıza Bey atanmış, fakat yaşı küçük olduğu için, bizzat vakfı idare edebilecek yaşa ulaşıncaya kadar Hüseyin Hüsnü Efendi'nin gözetiminde olmak şartı getirilmiştir[154]. Bir başka belgede Mehmet Hüsrev'in çocuğu İbrahim olarak geçmektedir[155].

Mehmet Rıza Bey'in vefatıyla büyük kızı Hafize mütevelli olarak atanmış, fakat yaşı küçük olduğu için bir müddet Ömer Efendi'nin vekâlet etmesi kararlaştırılmıştır[156].

Tablo 2: **Vakıf Mütevellilerinin Tablosudur.**

Mütevelli	Göreve Başladığı Tarih	Görevi Bıraktığı Tarih
Hüsrev Paşa	1567	1585
Hurşit	1585 (Vekâleten)	1587
Süleyman Nuri	1587	9 Haziran 1681
Ahmet	9 Haziran 1681	20 Temmuz 1697
Mehmet Emin	20 Temmuz 1697	1712'de oğullarından birine bırakt
Mehmet Emin (Tekrar tevliyeti aldı.)	12 Ekim 1722	1762-1763
Rüstem	3 Mayıs 1763	6 Mart 1787
İskender	6 Mart 1787	7-17 Eylül 1840
Mehmet Hurşit	1841	?
Mehmet Şakir	6 Temmuz 1843	23 Ocak 1857
Mehmet Hüsrev	23 Ocak 1857	21Nisan 1890
Tahran Mehmet Rıza (Kaimmekamı) Efendi'nin veya İbrahim'in gözetiminde)	21 Nisan 1890	?
Hafize (Kaimmekamı Ömer Efendi) gözetiminde)	?	?

152 BOA. *Cevdet Evkâf*, 5024.
153 VGMA, *Defter* No: 2287; Esas 200. Sıra, 810.
154 VGMA, *Defter* No: 2287; Esas 200. Sıra, 810.
155 BOA. *Evkâf Defteri* No; 17710, v.1/a-2/b.
156 VGMA, *Defter* No:2287; Esas 200. Sıra, 810.

b- Nâzır

Hüsrev Paşa kurmuş olduğu vakıflarının nezaretini, dindar, insaflı, kendi soyundan gelen erkek ve kızların sâlih olanına verilmesini istemiştir. Ayrıca nazırın, saygı değer ve istikamet üzere olmasını, vakfiyede belirtilen şartlara ve şeriata göre nezaret etmesi gerektiğini bildirmiştir. Nazıra günlük sekiz akçe verilmesi kararlaştırılmıştır[157]. 1571'de nazırın günlük ücreti artırılarak on akçeye çıkarılmıştır[158].

c- Kâtip

Muhasebe usulünü bilen, kanun kitaplarını tanıyan, görüş ve düşüncelerine değer verilen, dindar olan, kâtibe günlük beş akçe verilmesi vakfiyede belirtilmiş[159], 1571'de ise, artırılarak altı akçeye çıkarılmıştır[160].

d- Câbîler

Vakfa ait gelirleri toplamakla görevli kişinin; iş bilir, verilen işleri takip edebilen, dindar ve istikamet sahibi, görevini yapmakta istekli ve tembellik etmeyen, kâmil bir kişi olması istenmiştir. Câbîlik vazifesine iki kişinin atanması uygun görülmüştür. Hüsrev Paşa, azatlılarından veya oğullarının azatlılarından ya da bu sınıfa mensup, dini olgunluğu ile bilinen kimseler bulunursa, bu göreve atanmada öncelikli olmasını tavsiye etmiştir. Câbîlerin her birine beşer akçe günlük verilmesi kararlaştırmıştır[161]. 1571'de câbinin günlük ücreti değişmeden kalmıştır[162].

e- Mimar

Hüsrev Paşa, vakıf binalarında, su şebekesinde, hanlarda, hamamlarda, evlerde, dükkânlarda ve diğer bütün vakıf mallarında meydana gelen tamir ve onarım işlerinin yapılması için meşhur bir mimarın görevlendirilmesini kararlaştırmıştır. Mimarın, bahane üreterek işten kaçmamasını ve gereken yerlerin tamirini yapmasını, düzeltmesini, eksiklerini tamamlamasını istemiştir. Mimara günde iki akçe ücret verilmesi uygun görülmüştür[163].

f- Neccâr

Vakıf mallarının marangozluğu ilgilendiren tamirat işleri için bir marangozun tayin olunması ve gerekli küçük tamirat işlerini yapması ve ortaya

---

156 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
157 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/a.
158 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
159 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/a.
160 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.
161 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/a.
162 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/a.
163 TKGMA, *Defter* No; 202, v.50/a.

çıkan noksanlıkları tamamlaması istenen marangoza günlük iki akçe verilmesi kararlaştırmıştır[164]. 1571'de marangozun aynı maaşla görevine devam ettiği görülmektedir[165].

Tablo 3: **Vakıf Görevlilerinin Tablosudur.**

Vakıfta Çalışan Görevliler	Sayısı	Gelirleri (Günlük / Akçe)
Mütevelli	1	12
Nâzır	1	8
Kâtip	1	5
Câbi	2	5
Mimar	1	2
Neccâr	1	2

HÜSREV PAŞA VAKFI'NIN GELİRLERİ

Hüsrev Paşa Van'da yaptırdığı cami ve külliyenin, devamını sağlamak ve zamanı gelince tamirini yaptırtabilmek için aşağıdaki mülk ve gelirleri vakfetmiştir:

1-Caminin karşısında yan yana bulunan yirmi iki tane ve bunların haricinde on dört dükkân,

2-Van'ın merkezinde karşı karşıya iki han ve bu hanlara bitişik otuz iki dükkân, bu hanlardan biri 14 Ocak 1556'da kervânsaray haline getirilmiştir[166].

3- Bir çifte hamam ve bitişiğindeki sekiz ve karşısındaki dokuz dükkân,

4- Hamamın külhanı civarında vâkıfın adıyla bilinen bir oda, yine aynı hamamın külhanına bitişik birbirine karşı on dükkân,

5-Bir ekmek fırını,

6-İmaretin civarında birçok odayı içine alan yer,

7-Rüstem Paşa Hamamı'nın yakınındaki on üç oda,

8-Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki ekmek fırını ve bir dükkân,

9-Yorgancı oğlu Hüseyin'in mülkleri ve yol ile sınırlı dükkâna bitişik

164 TKGMA, *Defter* No; 202, v.51/a.
165 BOA. MD. No; 2, s.1/11.
166 S. Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar*, s.89-92.

iki dükkân,

10-Van çarşısındaki eskiciler içinde, Sinan Kethüda Vakfı'nın yanında, börekçi, bakkal, ekmekçi ve bunlara bitişik çeşitli odaları olan yudahâne,

11-Aşçı Bazâ, Ahmet Nirkuki, Kerebit Boyacı'nın mülkleri ve yol ile sınırlı iki dükkan,

12-Aşçılar çarşısındaki; iki ekmekçi ve iki aşçı dükkanı, bütün alet ve edevâtlarıyla,

13-Vastan yolu altında, Kurubaş Çayı'nın yakınındaki Divan Toma Bağı,

14- Tebriz Kapısı yakınındaki yolun üzerinde bağ ve yoncalık,

15-Sıhke Yolu altında Sahibâbad diye bilinen bölgede bir bağ ve evleri,

16-Nurşin Köyü yakınındaki yoncalık ve bağ çevresiyle beraber,

17-Yine aynı yerde güneyi ve doğusu yol, kuzeyi ve batısında bağlara akan suyun kanalı ile sınırlı yer,

18-Nurşin Köyü gelirlerinden bağ, yoncalık ve çeşitli arazi,

19-Eğirli (Endili, Eğitli) sınırında sekiz hisse kerhizden biri, Nurşin gelirlerinden Kethudalar Kerhizi denilen kerhiz ve Sıhke akarından Engüslü diye bilinen yerde Musa Çavuş ve sair yoldaşları ile müşterek kerhizden yedi günde bir gün, bir gece kerhizi,

20-Sıhke Köyü'nde Kara Mehmet ile müşterek olan kerhizden de altı hisseden iki hisse kerhizi,

21-Vastan Kapısı yakınındaki yoncalık,

22-İskele Kapısı yakınındaki iki çayır ve ayrıca harkın yanındaki çayır.

23- İskele yolu üzerindeki Düzdar Bağı isimli bağ ile içindeki ve dışındaki çayırlar,

24-Van Gölü kenarındaki Hüsrev Paşa'nın vakıf çayırları ile sınırlı bir parça çayır,

25-Van Gölü kenarındaki Hacı Ağa çayırı denilen çayırlar,

26-Hacı Ağa çayırı yakınında bulunan Ferruh çayırı diye bilinen çayır,

27-Ondakanis Köyü sınırındaki çayır ve Paskom'daki Kürtler ismiyle bilinen araziler,

28-Göl altında Kendenâs (Gendenâs) isimli köyün arazileri,

29-Aynı yerdeki diğer araziler,

30-Geleposyüzü isimli köydeki Çimen-i Mâruk diye bilinen birçok arazi,

31-Aynı yerdeki Cihanşah Bey Bağı diye bilinen arazi,

32-Eğri Köyün gelirleri arasındaki Keşiş Gölü isimli suyun üzerinde bulunan Hoca Kara değirmeni, kerhizler harkı ve Bey Değirmeni,

33-Aynı yerdeki bağ, kerhizler harkı, dağ ve Kulican değirmeni, Hüsrev Paşa değirmeninin yarı hissesi

34- Aynı yerde bulunan Keşiş Gölü ve kerhiz suyu üzerinde Gelepos isimli vakıf geliri,

35-Ve Umur Bey Değirmeni, Gelepos Çayı ile sınırlı Solâkây değirmeni ismiyle bilinen değirmeni,

36-Gedelova'nın, Erçek Nahiyesi'nde Gerduvan isimli Köy, Vastan Nahiyesi'nde Engil isimli Köy, Aziz, Usalye, Kızılbulak, Meydancık ve Bağluca isimli köyleri, yaylaları ve mezraları ile birlikte,

37-Adıgeçen köylerin gelirlerinden Vastan Suyu üzerindeki Keremoğulları Değirmeni,

38-Meşgeldek isimli köyün sınırında Şamrân Suyu üzerindeki değirmenin yarısı,

39-Kerevanis isimli, Erkek diye de bilinen köy,

40-Vastan yoluyla Engil yolunun kavuştuğu yerdeki mezralar,

41-Kamih Kilisesi ismiyle bilinen kiliseye izâfetle tanınan arazi ve mezralar,

42-Mülk isimli köy ve Markis isimli köyün bütün mera ve ziraat edilen yerleri ve eskiden beri akan suları,

43-Şatak Nahiyesi'nde Çoh isimli köyün, Pağnos, Kaliz, Vaşkanis, Çokatot, Keledaş, Erdek, Eşkeft, Pavi, Kini isimli mezraları,

46-Şirva Kazası'na tabi Beruş Nahiyesi'nde Simhor isimli köy,

Yukarıda bahsedilen bütün mezraların ve köylerin her biri bölgelerinde çok iyi bilinen meşhur yerlerdir. Halk arasında bilinen sınırlarıyla, bütün tabi olanlarıyla ve ekleriyle, yolu, caddesi, arazisi, mezarı, merası, dağ evi, bağ kütükleri, ağaçları, dağları, sahraları, vadileri, nehirleri, pınarları ve su kuyularıyla birlikte Hüsrev Paşa tarafından, vakfedilmiştir. Ayrıca yukarıda bahsedilen hamamları, dükkânları, darı ambarları, mutfakları, kilerleriyle beraber kendi yaptırdığı her şeyi gelirleriyle vakfettikten sonra, 100.000 akçeyi de kullanılmak üzere vakfa bırakmıştır[167].

Bunların yanında Vastan'a tabi Çoh isimli köy Hakkâri Mirlivâsı Zeynel Bey'in üzerine 4.909 akçelik zeamet-ocaklık olarak kayıtlı iken Hüsrev

---

167 TKGMA, *Defter* No; 202, v.30/b; v.33/a.

Paşa tarafından satın alınarak, 1571 tarihinden sonra vakıf gelirleri arasına dâhil edilmiştir[168].

Bunun yanında Gürleva, Kirevan, Vastan Nahiyesi'ne bağlı Kerevani, Ercik isimli köyler ve Ercik Köyü'nün Aziz, Sabır ve Mürsel Bella mezraları, Hüsrev Paşa Cami, Medrese ve Zaviyesi'ne münhal olduğu belirtilmiştir[169].

Van'da bulunan Engil, Kerevanis, Kürdivân (Kaymaklı)[170], Gedelova isimli köyler ile Bitlis yakınlarındaki Rahva'da bulunan Alemler Köyü toprağı koyunlarıyla beraber Hüsrev Paşa Cami ve Hamamı vakfına aittir. Bu durum vakfiyede de kayıtlı olmakla beraber, bölge halkı bu köylerin ve koyunların vakfın malı olduğunu bilmektedirler. 1839'da evkaf yoklamacısı tarafından gerekli teftiş yapıldığı için nöbet defterine de vakıf malı olarak kaydedilmiştir. Ayrıca Van ulemasından Süleyman Efendi'nin oğlu Tabip Ömer Efendi, Hasan Efendi'nin oğlu Halil Efendi, Abdullah'ın oğlu Hasan, Hacı Hüseyin'in oğlu Mehmet ve diğer şahitlerle beraber mütevelli Mehmet Emin'in oğlu Mehmet Hurşit yukarıda adı geçen köylerin vakfa ait olduklarına şahitlik etmişlerdir. Fakat bu köylerin vakfa ait olduğunu tespit ve teşhis eden *berât* kaza ve ihmalle kaybedilmiştir. Bu sırada Bitlis halkından Hacı Ahmet isimli bir kişi, Alemler isimli köyün koyunlarıyla beraber sahipsiz bir toprak olduğunu iddia ederek ve haksız olarak oğlunun üzerine berât ettirmiştir. Halbuki cami ile hamamın tamirine büyük masraflar yapıldığı için diğer gelirlerle beraber buna da ihtiyaç vardır. Bunun için 7-17 Eylül 1840'ta ilam çıkarılarak, berâtın verilmesi istenmiştir[171]. Bunun üzerine defterhâne'den araştırılmasının gerektiği ortaya konulmuş, yapılan araştırmada ise Alemler Köyü toprağının, koyunlarıyla beraber Hüsrev Paşa Vakfı'na kaydedilmediği[172] ve muhasebenin kontrol edildiğine dair her hangi bir kaydın da olmadığı ortaya çıkmıştır[173]. Evkaf müfettişinin ilâm istemesi de sonuçsuz kalmış[174], böylece adı geçen köy ve koyunlar vakfın elinden çıkmıştır.

Osmanlı - İran hudut ihtilafı sebebiyle 1848-1852 tarihleri arasında hu-

---

168 TKGMA, *Defter* No; 202, v.2/a, 2/b, 3/a, 50/b, 51/a.
169 Heyet, *Türkiye Mülkî İdare Bölümleri, Belediyeler Köyler, 1 Kasım 1985*, T.C. İçişleri Bakanlığı, Basım yeri ve Tarihi yok, s.817.
170 BOA. *Cevdet Belediye*, 5979.
171 BOA. *Cevdet Belediye*, 5979; 4 Şevval 1256 / 29 Kasım 1840.
172 BOA. *Cevdet Belediye*, 5979; 16 Ramazan 1256 / 12 Kasım 1840.
173 BOA. *Cevdet Belediye*, 5979; 7 Şevval 1256 / 2 Aralık 1840.
174 M. Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.235.

dudu dolaşan Mehmet Hurşîd Paşa, Hüsrev Paşa Cami'nin hayli evkâfı olduğunu, Van Kasabası'nda iki adet hamamı, Van ve Bitlis'te epeyce gelir getiren mülkü bulunduğundan bahsetmektedir[175].

HÜSREV PAŞA'NIN VAKFIYLA İLGİLİ ŞARTLARI

Hüsrev Paşa, Van'daki vakıflarını oluşturup bunların harcamalarını karşılayacak *akârını* da belirledikten sonra vakfiyesine bazı şartlar koymuştur. Vakfa gelir getiren mülklerin yani ev, dükkan, han, hamam, arsa, mezra, köy, tarla, kerhiz v.b. ne kadar menkul veya gayrı menkul varsa gerektiği gibi, münasip, meşru, halk arasında geçerli olan rayiciyle, kanunlara uygun bir şekilde kiraya verilmesini ve kira sözleşmesinin üç yıldan fazla olmamasını istemiştir. Vakıf mülklerinin hiçbir zaman başka bir vakfın mülküyle değiştirilmemesini ve buna asla mecal verilmemesi konusunda uyarmıştır. Vakıf gelirlerinin mütevelli tarafından, usulüne uygun olarak saklanmasını ve zaruret zamanında ihtiyaçlara harcanmasını bildirmiştir. Ayrıca Hüsrev Paşa bağışladığı 100.000 akçenin mütevelli tarafından usulüne uygun bir şekilde korunmasını ve bu paranın zaruret zamanında ihtiyaçlar için kullanılmasını, eksilen kısmının ise yine vakıf gelirlerinden tamamlanarak, hazır tutulması konusunda uyarmıştır.

Mütevellinin vakfın faydasına olur düşüncesiyle, gelirlerde oluşan fazlalıkları muameleye yani faizle parayı çalıştırmasına hak ve fırsat verilmemesi istenmiştir. Fakat gelirlerde büyük eksiklikler oluşur, masraflara yetmezse, o zaman içinde bulunulan hal ve şartlara uygun olarak, gayrimenkullerin gelirleri rehin konulup, elde edilen paranın gerekli masraflara sarf olunması istenmiştir.

Vakfın masraflarından arta kalan geliri Hüsev Paşa'nın evlât ve ahfadına, nesline, yakınlarına, erkek ve kadınlara eşit olmak üzere sarf olunmasını, eğer soyundan kimse kalmazsa Haremeyn fukarasına dağıtılmasını istemiştir. Bu şartlara muhalefet olunmaması özellikle belirtilmiştir[176]. Hüsrev Paşa, yukarıda bahsettiğimiz vakıf harcamalarının yanında diğer yapılacak masrafları da şöyle belirlemiştir;

1- Caminin, mabedin, minarenin, tabhânelerin, bütün âbhânelerin kandillerinin yağına ve sair mumuna ve ışığına her sene on iki batman yağ ve beş batman mum alınması, bunun yanında zerde için alınan baldan ortaya çıkan

---

175 M. Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s.235.
176 VGMA, *Vakfiye Defteri* No: 582, s.2/2.

mumdan az veya çok ilave edilerek, camide yanması için küçük büyük mumlar yaptırılması,

2- Her sene üç batman mumdan iki adet mum yaptırılıp biri Şaban ayında âdet olduğu gibi camiye konulup yakılması,

3- Caminin yaygısı, hasırı, döşemesi, kandilleri, *müsekkafâtından* gerekli olanlarının temizlenmesi, mutfağın kapkacaklarının kalay giderleri ve hatıra gelmeyip sonradan ortaya çıkan önemli, önemsiz, az veya çok giderlerin kusursuz ihtimam ile tamamlanması,

4- Vakıf kurucusu tarafından; camii, medrese, mektep, imaret, çeşme ve diğer evkafın bütün *rakabâtı* ve tamiri, onarılması, levazımı, mühimmatının tamamlanması ve mutfağın masrafları, kapkacağının noksanlarının tamamlanması, vakıfların hepsindeki görevlilerin ücretlerinin verilmesi ve diğer masrafların ödenmesi konusunda vakfiyede kararlaştırıldığı gibi ödemelerin yapılması istenmiştir[177].

HÜSREV PAŞA VAKFININ MUHASEBESİ

1571'de Hüsrev Paşa Zaviyesi, Medresesi ve Cami Şerif Vakfı gelirleri 251.836 akçe, giderleri ise 147.475 akçedir[178]. Artan 104.361 akçe, vakfiyede belirtildiğine göre Hüsrev Paşa'nın evladına kalmıştır. 1839-1840 tarihleri arsında Hüsrev Paşa Vakfı'nın toplam gelirleri 2.682 kuruştur. Genellikle camide ve vakfın diğer hizmet birimlerinde çalışan görevlilerin maaşlarından oluşan giderleri ise 2.326 kuruştur. Bir senelik maaş-ı muharrer ve harç muhasebesi isimli vergiler ise, 88 kuruştur. Böylece toplam gider, 2.414 kuruştur. Görüldüğü gibi 268 kuruş artmıştır[179].

Tablo 4: **1839- 1840 Tarihli Gelir Tablosudur.**

177 TKGMA, *Defter* No; 202, v.1-22.
178 BOA. Ev. HMH, *Defter* No; 6224, v.6/b.
179 BOA. *Evkâf Defteri* No; 9576, v.52/b.

Gelirler	Kuruş	Gelirler	Kuruş
Ev kirası (24 adet)	10	Dükkan kirası (208 adet)	350
Bağ kirası (40 adet)	25	Kireçhâne kirası (Bir adet)	6
Kerhiz (yeraltı sulama kirası)	3	Mumhâne kirası (Bir adet)	4
Tarla ve Çayır kirası (39 adet)	53	Alahan Harabesi (Koyunuyla beraber)	200
Arsa ve Fırın	42	Debbağhâne kirası	80
Değirmen kirası (4 adet)	40	Engil Köyü hasılatı	950
Pasin düzünde ve Teleki Tepesi'ndeki tarlaların kirası	80	Kerevânis, Kürdivan ve Gedelova Köyleri Harabeleri	500
Dükkan kirası (Bitlis'te 62 adet)	250	Bitlis'te olan bilâ-icâre	
Debbağhâne kirası	80	Van'da olan Hamam bilâ-icare	
Kasabhâne kirası (Bir adet	9	**Toplam**	**2.682**

Hüsrev Paşa Vakfı'nda ücretle çalışanların yıllara göre ödenen toplam ücretleri[180] aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 5: **Vakıf Çalışanlarının Yıllara Göre Toplam Ücretlerini Gösteren Tablodur.**

Yıllara Göre	Kontrol Edilen Tarih	Ücret (Kuruş)
1838-1839	16 Ocak 1842	450
1840-1842	22 Şubat 1844	420
1843-1844	?	?
1845-1848	10 Şubat 1850	480
1849	22 Mayıs 1850	4517
1850	24 Ocak 1852	3112
1851	8 Mart 1853	2600
1852	1 Ocak 1856	1628

180 BOA. *Evkâf Defteri* No; 12617, v.1/b.

Hüsrev Paşa Evkâfı'ndan olan, Engil, Kürdivân ve Gedelova köylerinin 1845-1848 yılları arasındaki dört senelik hasılatı toplandığında 12.036 kuruş olduğu görülür. Ayrıca Van ve Bitlis'te bulunan dükkân ve bahçelerin kira gelirleri olan 4.000 kuruş da eklenirse dört senelik toplam gelir 16.036 kuruştur. Fakat belgede bu rakam 15.896 olarak verilmiştir[181].

Tablo 6: **Vakfın 1845- 1848 Tarihli Engil, Kürdivân, Gedelova Köylerinin Hâsılatı ile Van ve Bitlis'deki Dükkân, Bahçe Gelirlerinin Tablosudur.**

Gelir Kalemleri	1845	1846	1847	1848	Toplam
Buğday	680	1462,5	1575	2.640	6.357,5
Çavdar	300	266,5	475	1.250	2.291,5
Arpa	342	620	875	1.550	3.387
Dükkan (250 adet)	-	-	-	-	-
Bahçe (50 parça)	-	-	-	-	4.000
Toplam	1322	2349	2.925	5440	**16.036**

1845-1848 tarihleri arasındaki dört senelik giderlerinin toplamı ise 14.024 kuruş olarak verilmiştir. Hâlbuki aşağıdaki rakamları topladığımızda 11.988 kuruş çıkmaktadır. 2.036 kuruşluk farkın caminin imamına mı, yoksa belgede gösterilmeyen başka bir yere mi, harcandığı hususunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Durum böyle olunca bir birinden farklı rakamları havi ortaya iki gelir, iki gider çıkmaktadır. Belgede yazılı olan gelir 15.896, gerçek gelir 16.036, belgede yazılı olan gider 14.024, gerçek gider ise 11.988 kuruştur. Belgeye göre mütevellide bulunması gereken miktar 1.872 kuruş, gerçekte ise, 4.048 kuruştur[182]

Tablo 7: **Vakfın 1845-1848 Tarihli Gider Tablosudur.**

181 BOA. *Evkâf Defteri* No; 12617, v.1/b.
182 BOA. *Evkâf Defteri* No; 14163, v.1/a-6/a.

Giderler	**Kuruş**	Türbenin Cüzhânına (dört yıl)	290
İmam (Rubu')	?	Türbeye Bal Mumu (dört yıl)	890
Müderris (dört yıl	140	Camiye Mum (dört yıl)	890
Müezzin (dört yıl)	2.170	Camiye Bayram Gününde Mum (dört yıl)	380
Hatip (dört yıl)	288	Camiin Su Yolları (dört yıl)	1.850
Vâiz (dört yıl)	370	Camiye Kağıt ve Süpürge (dört yıl)	420
Ferrâş (dört yıl)	380	Camiin Tamirine (dört yıl)	1.320
Hafız-ı Kütüp (dört yıl)	340	Camiin Nâzırına (dört yıl)	400
Türbedâr (dört yıl)	490	Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyun'a ait olan ve	
Talebelere (dört yıl)	480	Harc-ı Muharrer (dört yıl)	600
Türbenin Bevvâbına (dört yıl)	290	**Toplam**	**14.024**

1850'de Hüsrev Paşa Vakfı gelirleri toplam 28.373,5 olarak kaydedilmiştir[183].

Tablo 8: **Vakfın 1850 Tarihli Gelir Tablosudur.**

Gelirler	**Kuruş**	Maris altında geliri	600
Engil Köyü geliri	7.750	Eckanis altında geliri	1.850
Kürdivan Köyü geliri	3.400	Çayır kirası	200
Gedelova Köyü geliri	3.250	Dükkanların kirası	750
Aht Köyü geliri[184]	400	Debbağhâne kirası	500
Mülk Köyü geliri[185]	3.050	Hamam kirası	600
Marki altında geliri	2.500	Vakfın arsalarının geliri	3200
Çuh altında geliri	323,5	**Toplam**	**28.373,5**

183 Heyet, *Türkiye Mülkî İdare Bölümleri*, s.820; Yeni ismi "Töreli", Gevaş Kazasına bağlıdır.
184 Heyet, *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz, Dâhiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü*, İstanbul 1933, s.571; Gevaş'a bağlıdır.
185 BOA. *Evkâf Defteri* No; 14163, v.1/a-6/a

1850'de vakfın giderleri ise 12.902 kuruştur. Evkâf-ı Hümâyun'a ödenmesi gereken vergi ve harç parası ile beraber (3.889 kuruş) toplam gider 16.791 kuruştur. Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi gelirler 28.373,5 kuruş olduğuna göre gider fazlası 11.582,5 kuruş vakfın mütevellisindedir[186].

Tablo 9: **Vakfın 1266 / 1850 Tarihli Gider Tablosudur.**

Giderler	Kuruş	Giderler	Kuruş
Müderrisin maaşı	900	Türbenin mum parası	367
Nâzırın maaşı	120	Temizlik ve süpürülme gideri	120
Hatibin maaşı	75	Türbedeki cüzhân maaşı	50
Vaizin maaşı	100	Ramazan'da türbe giderleri	55
İmamın maaşı	850	Camiin pencere kağıdı ve cermen parası	150
Müezzinlerin maaşı	1.350	Hatme-i hacegân vazifesi	550
Ferrâşın maaşı	450	Çeşme ve su yollarının temizleyene	3.000
Türbedârın maaşı	50	Camiin tamir giderleri	155
Hücre neşîn vazifesi	60	Camiin kademgâhlarının t amirine	2.600
Camiin mum parası	500	**Toplam**	**12.902**

1861 senesi muhasebe kaydına göre vakfa ait yukarıda isimlerini verdiğimiz köylerin gelirleri 30.750 kuruştur.

Tablo 10: **Vakfın 1861 Tarihinde, Engil, Kürdivân, Gedelova, Çoğdahkanis, Mülk, Mars, Aht İsimli Köylerinden Elde Ettiği Gelirlerin Tablosudur.**

186 BOA. *Evkâf Defteri* No; 17710, v.1/a-2/b.

Hüsrev Paşa Vakfının Köyleri	1861 Senesi Gelirleri (Kuruş)
Engil[187] (Van kazasına tabi)	12.100
Kürdivan (Van kazasına tabi)	3.150
Gedelova[188] (Van kazasına tabi)	3.200
Çoğdahkanis (Şatak kazasına tabi)	1.300
Mülk (Vastan[189] kazasına tabi)	5.900
Mars[190] (Vastan kazasına tabi)	3.100
Aht (Vastan kazasına tabi)	2.000
Toplam	**30.750**

SONUÇ

XVI. yüzyıllın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin, İran ve bölge halkı ile olan ilişkilerinde önemli rol oynayan Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın kurmuş olduğu vakıf, sosyal iktisadî ve kültürel açıdan Van'ın en büyük vakfıdır.

Hüsrev Paşa Vakfını eğitim ve kültür hayatına katkısı açısından değerlendirdiğimizde, Van Eyaleti'nin en önemli vakfı olduğu görülür. Vakfın bina ettiği medrese, mektep ve kütüphanede altı kişi çalışırken, medresede on bir öğrenci eğitim görmektedir. Mektepteki öğrenci sayısının oldukça kalabalık olduğu bilinmekle beraber sayısı tespit edilememiştir. Medrese, mektep ve kütüphanede çalışanlara ve öğrencilere günlük altmış bir, yıllık 22 265 akçe vermekteydi. Bunun yanında medrese öğrencilerine verilen yemek, hücrelere yılda bir serilen hasır, mum vesaire parası ve mektep öğrencilerine verilen bayram harçlığı, hatim parası, bahar şenliği gezisi için yapılan harcama, Ramazan ayında fakir öğrencilere alınan giysi, helva masrafı, Kur'an-ı Kerim cüzlerinin hazırlanması, hasır parası için yapılan harcamaların miktarı tespit edilememiştir. 1571'de; eğitim kurumlarında çalışanların sayısı yediye, medrese öğrencisi sayısı ise, on beşe çıkmış ve günlük doksan sekiz, yıllık 35 770 akçe bu vazifelilere ücret olarak ödenmiştir. Yukarda bahsettiğimiz diğer masraf-

187 Heyet, *Türkiye Mülkî İdare Bölümleri*, s.817; Yeni ismi "Dönemeç", Edremit'e bağlı.
188 Heyet, *Türkiye Mülkî İdare Bölümleri*, s.817; Erçek'e bağlı.
189 Heyet, *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz*, s.756; Yeni ismi "Gevaş"tır.
190 Heyet, *Van İl Yıllığı*, Basım yeri yok, 1967, s.31; Yeni ismi "Andaç"tır.

ları da bu ücretlere katarsak oldukça yüklü bir harcamanın yapıldığı görülür. Medresede günlük elli akçe alan bir müderrisin görevli bulunması bu medresenin ilmî değerini gösterir. Nitekim Van'da bu kadar yüksek ücretle çalışan başka müderris yoktur. Camide çalışanların vakfiyeye göre kırk sekiz kişi olduğu görülür, bunların günlük ücretleri seksen beş, yıllık 31 025 akçedir. 1571 tarihinde; camide görev yapanların sayısı artarak altmış dokuza çıkmış, bu çalışanlara günde yüz elli bir, yılda ise; 55 115 akçe verilmiştir. Camide çalışanların büyük bir bölümünün de ilim ve kültür ehli insanlar olduğu düşünülürse vakfın bu alana katkısı daha iyi anlaşılır. Vakfın ilim ehline ve talebelere yapmış olduğu harcamalar Van'da başka hiçbir vakıf tarafından yapılmamıştır.

Vakfın imaretinde vakfiyeye göre on dokuz kişi çalışmakta ve günlük kırk iki, yıllık 15 330 akçe almaktaydı. Ayrıca Van'da ekmek temininde sıkıntı yaşandığı günlerde imarette ekmek yapılması ve ekmekçiye dört akçe verilmesi istenmiştir. İmarethanede yapılan harcamaların kayıtları bulunamadığından giderlerinin ne kadar olduğu bilinmemektedir. Van'ın yegâne iki imarethanesinden en büyüğünün Hüsrev Paşa İmarethanesi olduğu, yakılıp, tahrip edildiği son güne kadar fakirlere, ihtiyaç sahiplerine ve yolculara yemek çıkardığı bilinirse önemi ve büyüklüğü daha iyi anlaşılır.

Vakıf çalışanları, mütevellide dâhil vakfiyeye göre yedi kişi olup, günlük otuz dokuz, yıllık 14 234 akçe almaktaydılar. 1571'de çalışanların sayısı aynı kalmakla birlikte günlük ücretleri kırk beş, yıllık 16 425 akçeye çıkmıştır.

Kısaca, Hüsrev Paşa'nın hazırladığı Vakfiyeye göre; vakıfta çalışan doksan bir kişi günlük iki yüz yirmi yedi, yıllık 82 855 akçe almaktaydı. Bu çalışan sayısı 1571'de yüz on yediye çıkmıştır. Ücretleri ise, günlük üç yüz yirmi üç, yıllık 117 895 akçedir. Hüsrev Paşa Vakfı daha o tarihlerde istihdam ettiği kişi ve bunlara ödenen ücret bakımından tartışmasız Van'ın en büyük vakfıdır. Kira gelirleri ve diğer gelirler bakımından incelendiğinde bölgenin en büyük vakıfları arasında olduğu görülür. 1571'de çifte hamam ve kervansarayın yıllık kira geliri 60 000 akçedir. Hüsrev Paşa'nın daha vakfın kuruluşunda 100 000 akçeyi vakfa tahsis etmesi ve vakfın akarı arasında birçok köy, değirmen, su kehrizi, han, dükkân ve iş yerlerinin bulunmasından vakfın gelirlerinin oldukça büyük olduğu anlaşılır. Geliri büyük olan vakıfların uzun müddet işlevini sürdürdüğü tarihçiler tarafından bilinir. Hüsrev Paşa Vakfı'nın 1915 yılına kadar yaşamasında bu gelirlerin önemi çok büyüktür.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Mühimme Defteri No; 2, 7, 21, 28, 53, 61, 62.

Maliyeden Müdevver Defter No; 563.

Kepeci Tasnifi, Ruus Defteri No; 218, 262.

Evkâf, Haremeyn Muhasebecilik Defteri No; 6224.

Nezâret Dönemi Evkâf Defteri No; 9576, 12617, 14163, 17710.

Cevdet Tasnifi Evkâf Katalogu, Belge No; 5024, 6674, 9150.

Cevdet Tasnifi Belediye Katalogu, Belge No; 5979.

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ VGMA)

Vakıf Defteri No: 582, 2270, 2287.

Vakıf Katalogu No: 2287.

TAPU KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ (TKGMA)

Defter No; 202, 343.

TOPKAPI MÜZESİ ARŞİVİ (TMA)

Elyazmaları Kataloğu Evrak No; 9487; Van Şehri'ni ve Kalesi'ni Gösteren Minyatür.

AĞAOĞLU, Sami, **Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVII. Yüzyıllar -Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları**, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2003.

BORAN Ali, **Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescitleri I**, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Van 1997.

DANİŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Tarih kronolojisi**, C. III, İstanbul, Tarihsiz.

DEMİROĞLU, Faiz, "Hüsrev Paşa Cami", **İkinisan Gazetesi**, Van 20.3.1958.

EL-BİTLİSÎ, El-Emir Şeref-Han, **Şeref-Nâme**, (Neşreden; Muhammed Ali Avni), Mısır, Tarihsiz.

EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatnâme**, III-IV, v.256/b; İbrahim bin Mehmed eliyle kopye edilmiştir.Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Bağdat No: 305'tedir; H.1132 / 1719-1720 Tarihlidir.

EYİCE, Semavi, "Hüsrev Paşa Külliyesi", **İslam Ansiklopedisi**, TDV, C. XIX, İstanbul 1999.

GÜNEL, F. Mine, **Eski Van Kent Dokusu Üzerine Bir Deneme**, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1993.

HEYET, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, S. 85, vesika, 2003.

HEYET, **Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi**, C. II, İstanbul 1959.

HEYET, **Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz, Dâhiliye Vekâleti Mahalli İdareler Umum Müdürlüğü**, İstanbul 1933.

HEYET, **Türkiye Mülkî İdare Bölümleri, Belediyeler Köyler, 1 Kasım 1985**, T.C. İçişleri Bakanlığı, Basım yeri ve Tarihi yok.

HEYET, **Van İl Yıllığı**, Basım yeri yok, 1967.

HINZ, Walter,**İslâm'da Ölçü Sistemleri**, (Çeviren; Acar Sevim), İstanbul 1990.

HURŞÎD PAŞA, Mehmet, **Seyâhatnâme-i Hudûd**, (Çevirim Yazısı: Alâattin Eser), İstanbul 1997.

İBN-İ NUH, **Van Tarihi**, (Hazırlayan: Zeki Tekin), Van 2003.

KAVAKLI, Ersin, ULUÇAM, Abdüsselâm, "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı-1996", **XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı II, 26-30 Mayıs 1997**, Ankara 1997.

KILIÇ, Orhan, **XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van 1997.

KURAN, Abdullah, **Mimar Sinan**, İstanbul 1986.

KURAN, Abdullah, "Mimar Sinan İle İlişkili Yapıların Dökümü ve Kısa Bir Değerlendirilmesi", **IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. III, Ankara 21-23 Eylül 1981, Ankara 1989.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I 1578-1590**, İstanbul 1962.

LOUİS, Jean, GRAMMONT Bacqué, "Un Plan Ottoman Inédit De Van

Au XVII. Siecle",**Osmanlı Araştırmaları II**, İstanbul 1981.

MINASSIAN, Anahide Ter, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (Editörler; Paul Dumont, Francois Georgeon), (Çeviren; Ali Berktay), İstanbul 1996.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmet Dede, **Müneccimbaşı Tarihi,(Sahaif-ül-Ahbar fî Vekayi- ül-A'sar)**,C. II, (Arapça Aslından Türkçeleştiren; İsmail Erünsal), 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

NOGALİS, Rafael di, **Hilal Altında Dört Sene ve Buna Ait BirCevap**, (Çeviren; Kaymakam Hakkı), İstanbul 1931

OFLAZ, Mustafa, TEKİN, Rahmi, "Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa ve Rahva Kervansarayı Vakfiyesi", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** S. 1, Van 2000.

ÖZTÜRK, Şahabettin, MUTLU, Mehmet, "Hüsrev Paşa Çifte Hamamı", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 1, Van 2000.

PEÇEVİ, İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, C. II, (Hazırlayan; Bekir Sıtkı Baykal), Mersin 1992.

SABRİ PAŞA, Süleyman, **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler**, (Yayına Hazırlayan: Gamze Gayeoğlu), Ankara 1982.

SAÎ ÇELEBİ, **Tezkiretü'l-Bünyân**, (Hazırlıyan: Sadık Erdem), İstanbul 1988.

SAKARYA, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara 1984.

SOLAK-ZÂDE, Mehmed Hemdemî Celebi, **Solak-zâde Tarihi**, (Hazırlayan; Dr. Vahid Çabuk), C. II, Ankara 1989.

SÜREYYA, Mehmed, **Sicill-i Osmanî**, (Yayına Hazırlayan; Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran; Seyit Ali Kahraman), C. II, İstanbul 1996.

TALAY, Aydın, **Bizim Eller Van**, İstanbul 1988.

TARHAN, M. Taner, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar (1): Anıt Yapılar", **III. Araştırma Sonuçları Toplantısı** 20-24 Mayıs, Ankara 1985.

TURAN, Şerafettin, **Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası**, Ankara 1961.

ULUÇAM, Abdüsselâm, "1. Dünya Savaşında Mimari Katliama Sahne Olan Bir Kent Van", **Vanlıların Sesi Dergisi**, Van, Mart 1994.

ULUÇAM, Abdüsselâm, "Hüsrev Paşa Külliyesi", **Dünyada Van Dergi-**

si, S. 5, Van 1994.

ULUÇAM, Abdüsselâm, KAVAKLI, Ersin, "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı-1999", **IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Van 2000.

UZUNÇARŞILI, İsmail hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. II, TTK, Ankara 1983.

YAKUBOĞLU, Hakkı, "Van'ın Kurtuluşu", **İkinisan Gazetesi**, Van 4 Nisan 1983.

YAZAR ADI YOK, Fotoğraf, **Dünyada Van Dergisi**, S. 12, Van 1998.
Yurt Ansiklopedisi, "Van", C. XIX, Tarih ve basım yeri yok.